

प्रकरण I
राज्याच्या वित्तव्यवस्थेचा आढावा

प्रकरण – I: राज्याच्या वित्तव्यवस्थेचा आढावा

या प्रकरणात 2024-25 साठी महाराष्ट्राच्या वित्तीय स्थितीचा आढावा घेण्यात आला आहे. यामध्ये लोकसंख्याशास्त्र, आर्थिक निर्देशक आणि राज्याची वित्तीय रचना यांचा समावेश आहे. यात महसूल आणि खर्च, कर्जाची पातळी आणि वित्तीय तूट यातील कलांचे विश्लेषण केले आहे, ज्यामध्ये सततचे असंतुलन आणि कर्जावरील अवलंबित्व अधोरेखित केले आहे. या प्रकरणात उच्च वचनबद्ध खर्च, गुंतवणुकीचा कमी परतावा इत्यादी मुद्दे अधोरेखित केले आहेत.

1.1 राज्याची रूपरेषा

महाराष्ट्र भारताच्या पश्चिम भागात वसलेला असून त्याच्या पश्चिम सीमेला अरबी समुद्र आहे. याच्या वायव्येस गुजरात, उत्तरेस मध्य प्रदेश, पूर्वेस छत्तीसगड, आग्नेयेला तेलंगणा, दक्षिणेस कर्नाटक व नैऋत्येस गोवा ही राज्ये आहेत. याला 720 किलोमीटरचा समुद्रकिनारा लाभला आहे. भौगोलिक क्षेत्रफळाच्या दृष्टीने (3.08 लाख चौरस किलोमीटर) हे तिसरे सर्वात मोठे राज्य आहे आणि देशातील दुसऱ्या क्रमांकाचे सर्वाधिक लोकसंख्येचे राज्य आहे.

2011 मधील राज्याची लोकसंख्या 11.24 कोटींवरून वाढून 2025 मध्ये 12.83 कोटी (भारताच्या एकूण लोकसंख्येच्या 9.10 टक्के) झाली. राज्याची या दशकातील (2015-25) लोकसंख्येची वाढ 9.26 टक्के नोंदवली गेली. लोकसंख्येची घनता 2011 मधील 365 व्यक्ती प्रती चौरस किलोमीटर वरून वाढून 417 व्यक्ती प्रती चौरस किलोमीटर इतकी झाली. हा विभाग राज्याचे लोकसंख्याशास्त्र, राज्याचे देशांतर्गत स्थूल राज्य उत्पन्न आणि राज्याचे दरडोई उत्पन्न यांचे विहंगावलोकन प्रदान करतो.

1.1.1 राज्याचे लोकसंख्याशास्त्र

राष्ट्रीय सरासरीच्या तुलनेत राज्याची लोकसंख्या तक्ता 1.1 मध्ये सादर केली आहे.

तक्ता 1.1: राज्याची लोकसंख्याशास्त्रीय चित्र/रूपरेषा

	महाराष्ट्र	भारत
क्षेत्रफळ (चौरस किलोमीटर मध्ये)	307713	3287469
वनाच्छादित क्षेत्र (चौरस किलोमीटर मध्ये)	50632	698712
ग्रामीण लोकसंख्या (टक्क्यांत)*	54.78	68.86
शहरी लोकसंख्या (टक्क्यांत)*	45.22	31.14
लोकसंख्या घनता	417	430
लिंग गुणोत्तर प्रती 1,000 पुरुष (2011 ची भारताची जनगणना)	922	947
नवजात मृत्यू दर प्रती 1,000 जिवंत जन्म (नमूना नोंदणी प्रणाली, 2020 सांख्यिकी अहवाल) (2023)	14	25

	महाराष्ट्र	भारत
माता मृत्यू दर प्रती 1,00,000 जिवंत जन्म (नमूना नोंदणी प्रणाली भारतातील माता मृत्यू विशेष बातमीपत्र 2021-23)	02	05
एकूण प्रजनन दर (प्रती महिला मुले) (राष्ट्रीय कुटुंब आरोग्य सर्वेक्षण-5, 2019-21)	1.71	1.99
जन्माच्या वेळचे आयुर्मान (तांत्रिक लोकसंख्या अहवाल 2020) (2019-23)	72.8	70.3
दारिद्र्यरेषेखालील लोकसंख्या (बहुआयामी दारिद्र्य निर्देशांक 2023, निती आयोग)	7.81	14.96
साक्षरता दर (राष्ट्रीय सांख्यिकी आयोग अहवाल, 2012-18) (टक्क्यांत)	87.3	80.9
कामगार बल सहभाग दर (टक्क्यांत) (2023-24)	63.9	64.3
*लोकसंख्या तांत्रिक समूह अहवालानुसार स्रोत: सांख्यिकी व कार्यक्रम अंमलबाजवणी मंत्रालय, भारत सरकार आणि सावधिक कामगार सर्वेक्षण 2023-24, क्षेत्रफळ: इंडिया स्टेट ऑफ फॉरेस्ट अहवाल 2023, भारताचे वन सर्वेक्षण, वनाच्छादित क्षेत्र: इंडिया स्टेट ऑफ फॉरेस्ट अहवाल 2023, भारताचे वन सर्वेक्षण, लोकसंख्या घनता आणि लिंग गुणोत्तर: 2011 ची भारताची जनगणना (भारत आणि राज्यांची लोकसंख्या प्रक्षेपणे 2011-2036) आरोग्य आणि कुटुंब कल्याण मंत्रालय, भारत सरकार.		

1.1.2 राज्याची अर्थव्यवस्था

राज्याचे देशांतर्गत स्थूल राज्य उत्पन्न आणि दरडोई उत्पन्न हे राज्याच्या अर्थव्यवस्थेचे महत्वाचे निर्देशक आहेत, ज्याची चर्चा पुढील परिच्छेदांमध्ये केली आहे.

1.1.2.1 राज्याचे देशांतर्गत स्थूल राज्य उत्पन्न आणि दरडोई देशांतर्गत स्थूल राज्य उत्पन्न

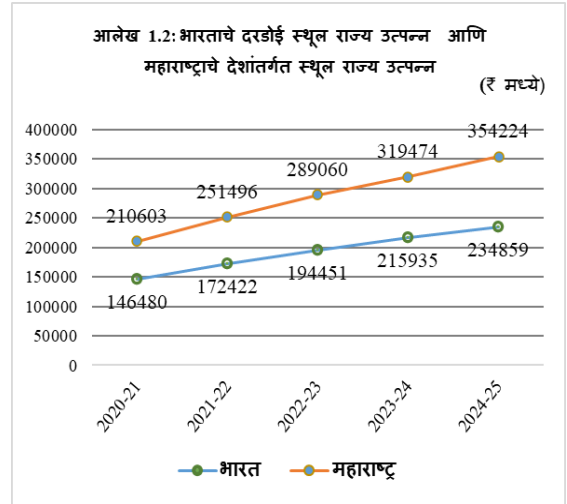
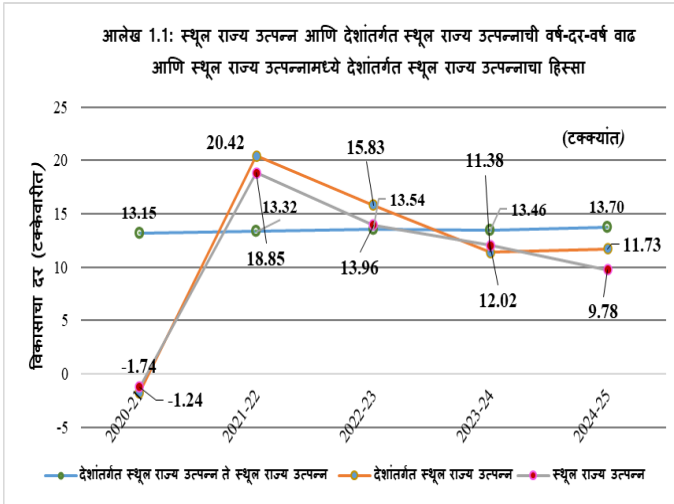
देशांतर्गत स्थूल उत्पन्न म्हणजे देशात उत्पादित वस्तू आणि सेवांचे एकूण मूल्य, तर राज्याचे देशांतर्गत स्थूल राज्य उत्पन्न तेच राज्य स्तरावर मोजते आणि दोन्ही आर्थिक विकास आणि एकूण प्रगती दर्शवितात. राज्याचे देशांतर्गत स्थूल राज्य उत्पन्न आणि देशांतर्गत स्थूल उत्पन्नाचा कल तक्ता 1.2 मध्ये दर्शविला आहे. राज्याचे दरडोई देशांतर्गत स्थूल उत्पन्न आणि देशांतर्गत स्थूल उत्पन्न यांची वर्षानुवर्षे होणारी वाढ आणि स्थूल राज्य उत्पन्नामधील योगदान आलेख 1.1 मध्ये दर्शविले आहे आणि राज्याचे दरडोई स्थूल राज्य उत्पन्न आलेख 1.2 मध्ये चित्रित केले आहे.

तक्ता 1.2: देशांतर्गत स्थूल उत्पन्न आणि राज्याचे दरडोई देशांतर्गत स्थूल उत्पन्न
(चालू किमतीवर 2011-12 मालिका)

(₹ कोटीत)

वर्ष	2020-21	2021-22	2022-23 अंतिम अंदाज	2023-24 प्रथम सुधारित अंदाज	2024-25 तात्पुरते अंदाज
भारताचे स्थूल देशांतर्गत उत्पन्न	19854096	23597399	26890473	30122956	33068145
महाराष्ट्राचे देशांतर्गत स्थूल राज्य उत्पन्न	2610651	3143821	3641543	4055847	4531518
भारताचे दरडोई स्थूल देशांतर्गत उत्पन्न (₹ मध्ये)	146480	172422	194451	215935	234859
महाराष्ट्राचे दरडोई देशांतर्गत स्थूल राज्य उत्पन्न (₹ मध्ये)	210603	251496	289060	319474	354224

स्रोत: सांख्यिकी आणि कार्यक्रम अंमलबजावणी मंत्रालय, भारत सरकार

स्रोत: सांख्यिकी आणि कार्यक्रम अंमलबजावणी मंत्रालय, भारत सरकार

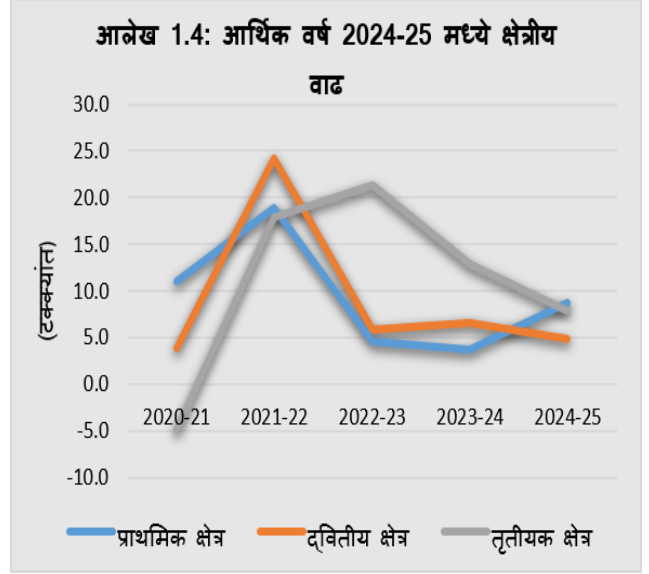
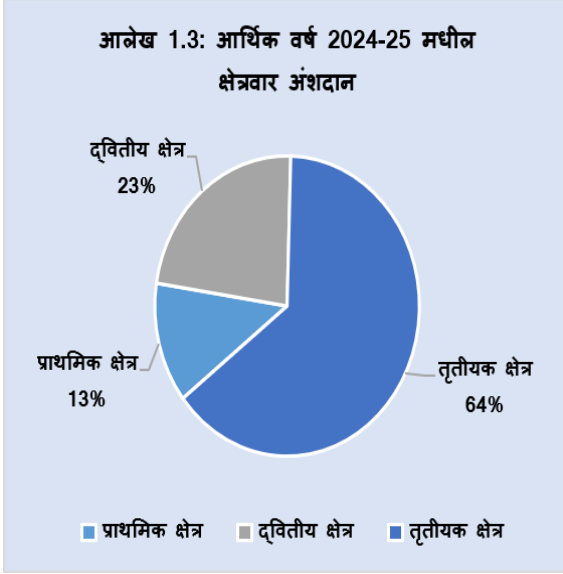
राज्याचे देशांतर्गत स्थूल राज्य उत्पन्न वाढीचे स्थूल राज्य उत्पन्न वाढीशी गुणोत्तर 13 टक्के ते 14 टक्केवारीच्या दरम्यान स्थिर राहिले आहे, जे हे दर्शविते की महाराष्ट्राचा विकास अधूनमधून चांगल्या कामगिरीसह मोठ्या प्रमाणात राष्ट्रीय विकास पद्धतीशी सुसंगत आहे.

2020-21 मध्ये महाराष्ट्राच्या अर्थव्यवस्थेत नाममात्र घट झाली, त्यानंतर 2021-22 आणि 2022-23 मधील राष्ट्रीय सरासरीच्या तुलनेत तीव्र सुधारणा झाली. त्यानंतरच्या वर्षात, वाढ राष्ट्रीय कलाशी अधिक जवळून जुळली.

गेल्या काही वर्षात ही दरी वाढत असताना, महाराष्ट्राने राष्ट्रीय सरासरीपेक्षा राज्याचे दरडोई देशांतर्गत स्थूल राज्य उत्पन्न मजबूत राखले आहे. हा कल राष्ट्रीय अर्थव्यवस्थेत राज्याचे महत्त्वपूर्ण योगदान अधोरेखित करतो.

1.1.2.2 स्थूल राज्य मूल्यवृद्धीमध्ये क्षेत्रीय योगदान

2024-25 मध्ये विविध क्षेत्रांचे क्षेत्रीय योगदान आणि गेल्या पाच वर्षांतील राज्याच्या देशांतर्गत स्थूल राज्य उत्पन्नामधील क्षेत्रीय वाढ अनुक्रमे आलेख 1.3 आणि आलेख 1.4 मध्ये दर्शविली आहे.

स्रोत: सांख्यिकी आणि कार्यक्रम अंमलबजावणी मंत्रालय, भारत सरकार

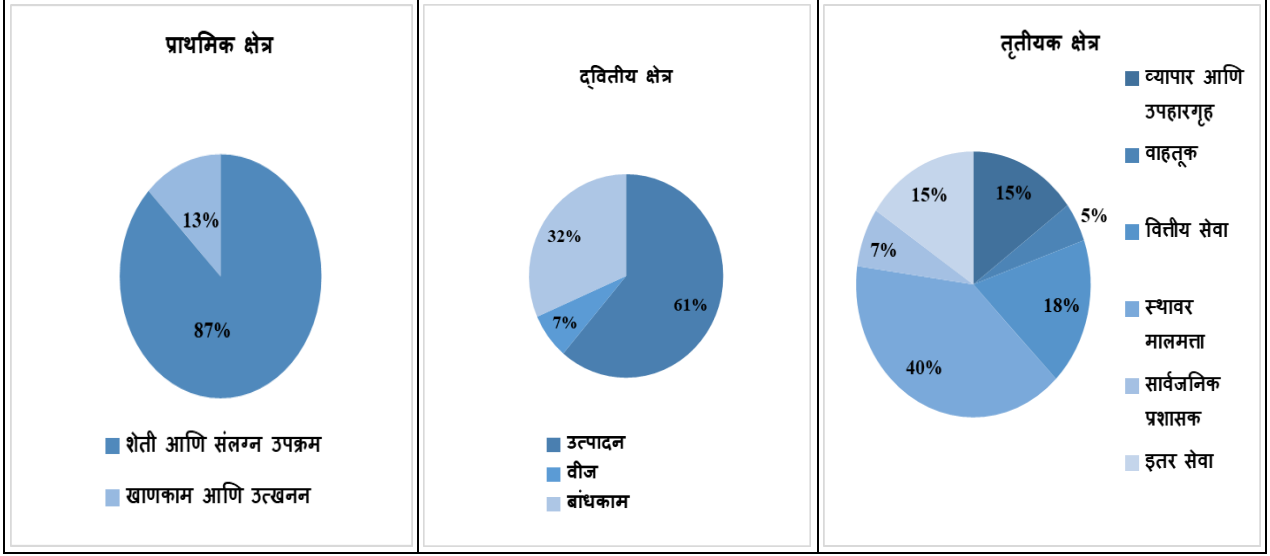
2021-22 मध्ये तिन्ही क्षेत्रांनी जोरदार सुधारणा अनुभवली, तृतीयक क्षेत्र महाराष्ट्राच्या अर्थव्यवस्थेचा सर्वात गतिमान घटक म्हणून उदयास आले.

वरील आलेखावरून असे दिसून येते की:

- आधीच्या वर्षामध्ये अस्थिरतेचा अनुभव घेतल्यानंतर, 2024-25 मध्ये प्राथमिक क्षेत्राने स्पष्ट प्रगती दर्शवली, जी एकूण वर्षातील राज्याच्या देशांतर्गत स्थूल राज्य उत्पन्नामधील वाढीत सकारात्मक योगदान देते.
- दुय्यम क्षेत्रात 4.9 टक्क्यांनी वाढ झाली, जरी एकूण वेग मध्यम राहिला 2021-22 मध्ये महामारीनंतर तीव्र उसळी घेतल्यानंतर, औद्योगिक वाढ कमी परंतु स्थिर पातळीवर स्थिर झाली, जी गुंतवणुकीची सुधारित गती आणि उत्पादकता सुधारणेची आवश्यकता दर्शवते.
- सेवा क्षेत्र हे 7.8 टक्क्यांच्या वाढीसह मुख्य वाढीचे घटक राहिले. स्थूल राज्य मूल्यवृद्धीमध्ये त्याचा 64 टक्के हिस्सा लक्षात घेता, सेवा वाढीतील माफक गती देखील राज्याच्या एकूण आर्थिक विस्तारावर लक्षणीय परिणाम करते.

आलेख 1.5 वित्तीय वर्ष 2024-25 दरम्यान प्रत्येक क्षेत्राची त्याच्या प्रमुख योगदान विभागांच्या संदर्भात रचना दर्शवितो.

आलेख 1.5: क्षेत्रीय विभागणी वित्तीय वर्ष 2024-25

स्रोत: सांख्यिकी आणि कार्यक्रम अंमलबजावणी मंत्रालय, भारत सरकार

वरील आलेख हे दर्शवतो की 2024-25 दरम्यान:

- पावसाची परिवर्तनशीलता, निविष्टा खर्च आणि बाजाराची परिस्थिती हे प्राथमिक क्षेत्राच्या वाढीचे प्रमुख निर्धारक असले तरीही प्राथमिक क्षेत्र कृषी आणि संलग्न कामांवर मोठ्या प्रमाणात अवलंबून आहे.
- दुय्यम क्षेत्राची रचना उत्पादन हा प्रमुख चालक म्हणून अधोरेखित करते, तर औद्योगिक नियंत्रणाच्या काळात बांधकाम हे एक स्थिर उप-क्षेत्र म्हणून कार्य करते.
- तृतीयक क्षेत्र वैविध्यपूर्ण रचना दर्शविते. मालमत्ता आणि वित्तीय सेवांचे वर्चस्व शहरीकरण आणि आर्थिक विस्ताराचे उच्च प्रमाण प्रतिबिंबित करते.

1.1.3 वित्ताचे संक्षिप्त चित्रण

तक्ता 1.3 मध्ये 2023-24 आणि 2024-25 या वर्षासाठी प्रत्यक्ष आर्थिक निकाल तसेच 2024-25 या वर्षासाठी अर्थसंकल्पीय अंदाज, सुधारित अंदाज आणि देशांतर्गत स्थूल राज्य उत्पन्न यांचा तपशील दर्शविला आहे.

तक्ता 1.3: वित्ताचे संक्षिप्त चित्रण

(₹ कोटीत)

अनु. क्र.	घटक	2023-24 (प्रत्यक्ष)	2024-25			प्रत्यक्षाची अर्थसंकल्पीय अंदाजाशी टक्केवारी	प्रत्यक्षाची स्थूल राज्य उत्पन्नाशी टक्केवारी
			(अर्थसंकल्पीय अंदाज)	(सुधारित)	(प्रत्यक्ष)		
1	कर महसूल	373693.12	419972.28	448630.57	426291.34	101.50	9.41
(i)	स्वतःचा कर महसूल	302343.37	343040.32	367467.23	344998.5	100.57	7.61
(ii)	केंद्रीय कर/शुल्काचा हिस्सा	71349.75	76931.96	81163.34	81292.84	105.67	1.79
2	करेतर महसूल	20857.94	26775.18	30140.33	22284.38	83.23	0.49
3	सहाय्यक अनुदान व अंशदान	36045.4	52010.66	57692.35	33330.71	64.08	0.74
4	महसुली जमा (1+2+3)	430596.46	498758.12	536463.25	481906.43	96.62	10.63
5	कर्जे व अग्रिमे वसुली	742.2	2475.1	2693.45	694.39	28.06	0.02
6	इतर जमा	0	0	0	0	0.00	0.00
7	कर्जे आणि इतर दायित्वे ^(अ)	90559.36	99288.46	132873.3	124208.74	125.10	2.74
8	भांडवली जमा (5+6+7)	91301.56	101763.56	135566.75	124903.13	122.74	2.76
9	एकूण जमा (4+8)	521898.02	600521.68	672030.00	606809.56	101.05	13.39
10	महसुली खर्च	444350.46	508491.88	562998.52	511901.19	100.67	11.30
11	व्याज प्रदाने	45651.91	56727.20	54687.38	53455.11	94.23	1.18
12	भांडवली खर्च	77547.56	92029.8	109031.48	94908.37	103.13	2.09
13	भांडवली खर्च	72573.40	84542.33	95022.14	82773.32	97.91	1.83
14	कर्जे आणि अग्रिमे	4974.16	7487.47	14009.34	12135.05	162.07	0.27
15	एकूण खर्च (10+12)	521898.02	600521.68	672030	606809.56	101.05	13.39
16	महसुली तूट (4-10)	(-)13754	(-)9733.76	(-)26535.27	(-)29994.76	308.15	-0.66
17	राजकोषीय तूट {(4+5+6)-15}	(-)90559.36	(-)99288.46	(-)132873.3	(-)124208.74	125.10	-2.74
18	प्राथमिक तूट (17-11)	(-)44907.45	(-)42561.26	(-)78185.92	(-)70753.63	166.24	-1.56

स्त्रोत: संबंधित वर्षाचे वित्तीय लेखे

(अ) कर्जे व इतर दायित्वे: लोक ऋणांचे निव्वळ (जमा-संवितरणे) + आकस्मिक निधीचे निव्वळ + लोक लेख्याचे निव्वळ (जमा-संवितरणे) + आरंभिक व अंतिम रोख शिल्लकीचे निव्वळ.

2024-25 दरम्यान, महसुली तूट झपाट्याने वाढली आणि कर्जावरील अवलंबित्व वाढले. जरी वाढती प्राथमिक तूट ऋणाचा वाढता बोजा दर्शवीत होती तरी वित्तीय तूट राजकोषीय जबाबदाऱ्या आणि अर्थसंकल्पीय व्यवस्थापन निकषात (देशांतर्गत स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या तीन टक्क्यापेक्षा कमी) राहिली.

- कर महसूल अर्थसंकल्पीय अंदाजापेक्षा किंचित जास्त होता, परंतु करेतर महसूल आणि अनुदानातील लक्षणीय कमतरतेमुळे एकूण महसुली जमा अर्थसंकल्पीय पातळीपेक्षा कमी झाल्या.

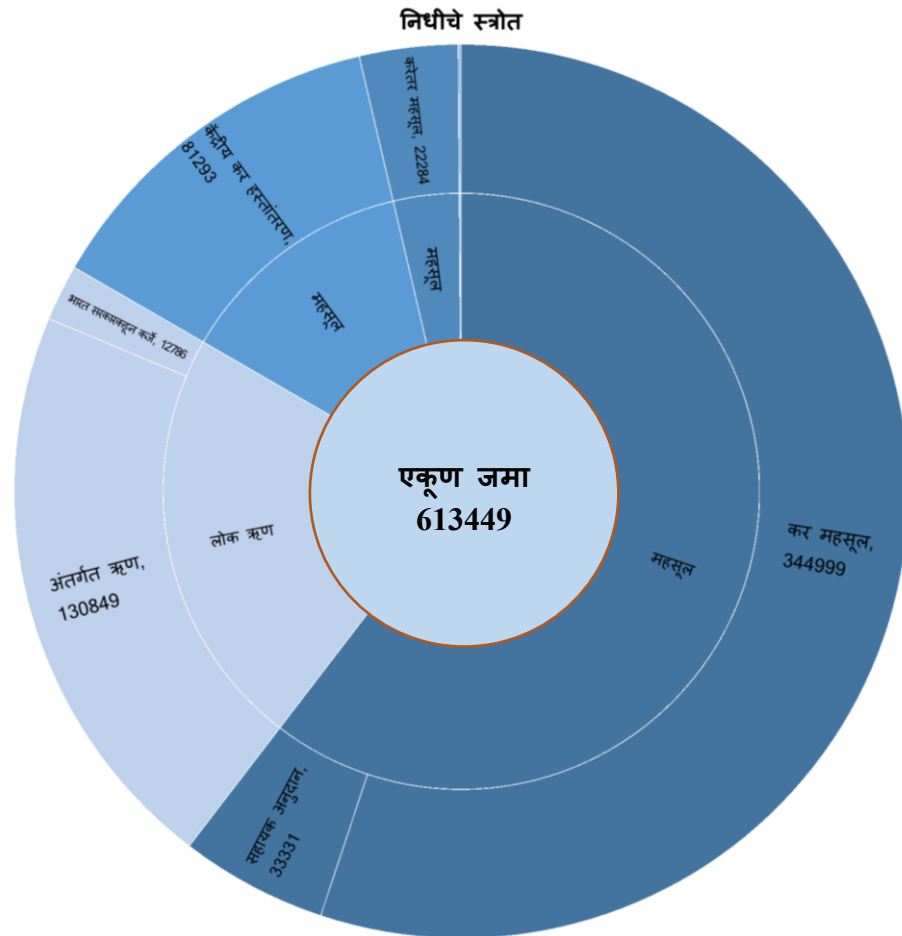
- राज्य कर्जावर अवलंबून होते, याबरोबरच अर्थसंकल्पीय अंदाजाहून 25 टक्क्यांनी जास्त असलेली इतर दायित्वे, हे दर्शवितात की राजकोषीय समतोल मोठ्या प्रमाणात महसूल वाढीऐवजी कर्जाद्वारे टिकली होती.
- एकूण खर्च अर्थसंकल्पीय मर्यादेत राहिला, परंतु महसुली खर्चाचे वर्चस्व कायम राहिले, जे वचनबद्ध आणि कार्यचालन खर्चाचा सततचा दबाव दर्शविते.
- भांडवली खर्चाने एक रचनात्मक बदल दर्शविला, भांडवली खर्च अर्थसंकल्पीय अंदाजापेक्षा किंचित कमी होता, तर कर्ज आणि अग्रिमे वेगाने वाढली, जे मालमत्ता निर्मितीपासून आर्थिक समर्थनाकडे जाण्याचे संकेत देते.
- वाढता महसूल आणि प्राथमिक तूट यामुळे संरचनात्मक असंतुलन आणि चालू खर्चासाठी कर्जावरील अवलंबित्व वाढत असल्याने सर्व प्रमुख तूट निर्देशक खालावले.

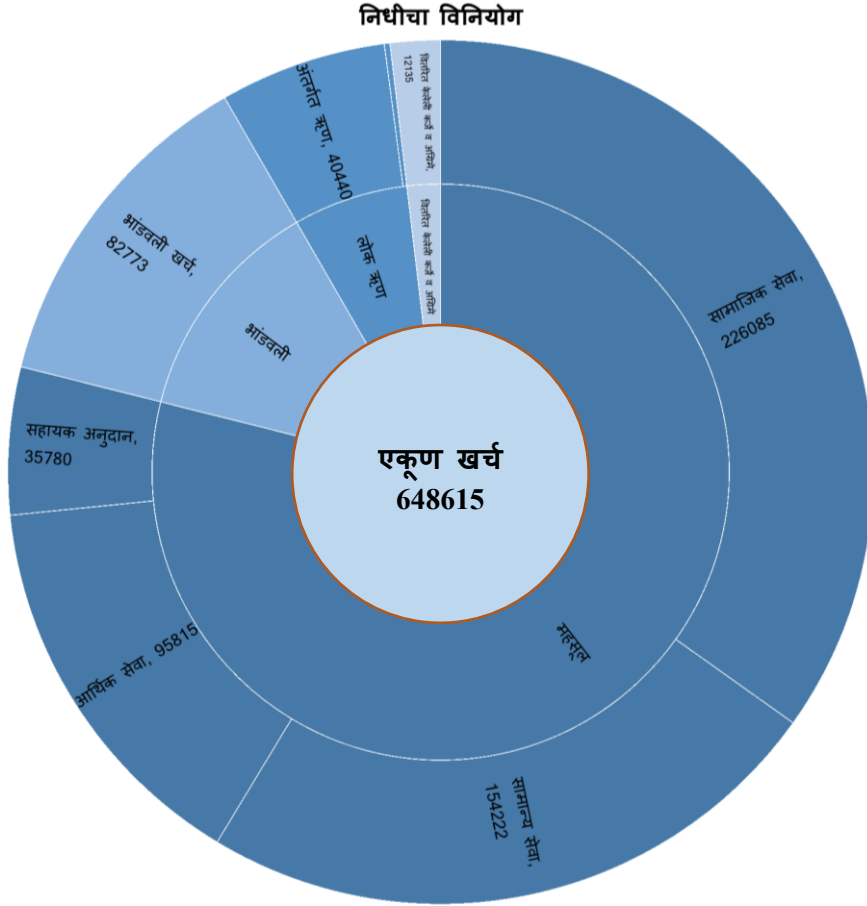
1.1.4 निधीचे स्रोत आणि विनियोग

चालू वर्षात राज्याच्या निधीच्या स्रोतांच्या घटकांची मागील वर्षाच्या निधीशी तुलना आलेख 1.6 मध्ये दिली आहे.

आलेख 1.6: 2024-25 दरम्यान निधीचे स्रोत आणि विनियोगाचे तपशील

(₹ कोटीत)

स्त्रोत: वित्तीय लेखे 2024-25

परिशिष्ट 1.2 मध्ये जमा आणि संवितरणाचा तपशील तसेच चालू वर्ष व मागील वर्षातील राज्याची एकूण वित्तीय स्थिती दिली आहे.

विश्लेषणातून असे निदर्शनास आले की 2024-25 मध्ये महसुली जमा वाढल्या, ज्या प्रामुख्याने उच्च कर महसूल आणि केंद्रीय करांमध्ये राज्याचा हिस्सा यामुळे होत्या, परंतु करेतर महसूल आणि अनुदानांमधील कमकुवतपणामुळे एकूण प्लावकतेवर मर्यादा आल्या, तर सामाजिक आणि आर्थिक सेवा, विशेषतः शिक्षण, आरोग्य, कल्याण, कृषी, पाटबंधारे, ऊर्जा आणि दळणवळण यावर निरंतर खर्च केल्यामुळे महसुली खर्च झपाट्याने वाढला.

महसुली खर्च महसुली जमापेक्षा जास्त झाल्याने, महसुली तूट मागील वर्षाच्या तुलनेत लक्षणीयरीत्या वाढली, जी राज्याच्या वित्तपुरवठ्यातील वाढत्या संरचनात्मक असमतोलाचे द्योतक आहे. कर्ज आणि आगाऊ रकमेच्या कमी वसुलीमुळे भांडवली जमांवर मर्यादा आली. वाहतूक, पाटबंधारे आणि शहरी पायाभूत सुविधांनी मोठ्या प्रमाणात खर्च केल्याने भांडवली खर्चात वाढ झाली, परिणामी निर्माण झालेली आर्थिक दरी मोठ्या प्रमाणात उच्च अंतर्गत कर्जे आणि विस्तारित लोक लेखा व्यवहारांद्वारे भरून काढण्यात आली, ज्यामुळे मोठ्या प्रमाणात रोख शिल्लक असूनही कर्ज आणि दायित्वांवरील अवलंबित्व वाढले, ज्यामुळे मध्यम-मुदतीच्या वित्तीय शाश्वततेची चिंता वाढली.

1.1.5 शासनाच्या मत्ता आणि दायित्व याचे संक्षिप्त चित्रण

शासकीय लेख्यांमध्ये शासनाची आर्थिक दायित्वे आणि केलेल्या खर्चातून निर्माण झालेली मत्ता यांचा समावेश असतो. परिशिष्ट 1.3 मध्ये मागील वर्षाच्या संबंधित स्थितीच्या तुलनेत 31 मार्च 2025 रोजी अशा दायित्वे आणि मालमत्तेचा गोषवारा दिला आहे. यामध्ये प्रामुख्याने अंतर्गत कर्जे, केंद्र सरकारकडून कर्जे आणि अग्रिमे, लोक लेख्यांमधून जमा व राखीव निधी आणि मत्तांमध्ये प्रामुख्याने भांडवली खर्च आणि राज्य शासनाने दिलेली कर्जे आणि अग्रिमे आणि रोख शिल्लक यांचा समावेश आहे. वित्तीय वर्ष 2023-24 आणि 2024-25 साठी मालमत्ता आणि दायित्वांची संक्षिप्त स्थिती तक्ता 1.4 मध्ये दिली आहे.

तक्ता 1.4: मत्ता आणि दायित्वांची संक्षिप्त स्थिती

(₹ कोटीत)

दायित्वे				मत्ता					
	2023-24	2024-25	टक्के वाढ/घट		2023-24	2024-25	टक्के वाढ/घट		
एकत्रित निधी									
अ	अंतर्गत कर्ज	562854.45	653262.89	16.06	अ	स्थूल भांडवली खर्च	570106.21	652879.53	14.43
ब	केंद्र सरकारकडून कर्जे आणि अग्रिमे	47276.41*	58697.10	24.16	ब	कर्जे आणि अग्रिमे	36340.95	47781.61	31.48
आकस्मिक निधी		150	150	0					
लोक लेखे									
अ	अल्पबचत, भविष्य निर्वाह निधी इ.	30259.90	30622.93	1.2	अ	अग्रिमे	7.11	7.76	9.14
ब	ठेवी	95598.10	119199.92	24.69	ब	वित्तप्रेषण	0	0	0
क	राखीव निधी	83180.35	91715.09	10.26	क	निलंबन आणि संकीर्ण	0	0	0
ड	वित्तप्रेषणे	1249.91	4266.14	241.32	रोख शिल्लक		20356.31	20564.71	1.02
					नियोजित निधीमध्ये गुंतवणूक	68890.43	76623.61	11.23	
इ	निलंबन आणि संकीर्ण	23804.88	18610.85	-21.82	एकूण		89246.74	97188.32	8.9
					महसुली लेख्यातील तूट	149206.71*	179201.42	20.1	
					संकीर्ण भांडवली जमा	(-533.72)	(-533.72)	0	
एकंदर एकूण		844374.00	976524.92	15.7	एकंदर एकूण		844374.00	976524.92	15.7
स्त्रोत: संबंधित वर्षाचे वित्तीय लेखे									
* केंद्र सरकारने दिलेल्या लागोपाठ कर्जांच्या परतफेडीसाठी केलेल्या ₹ 7982.17 कोटी प्रारूप सुधारणेमुळे आणि ₹ 0.01 कोटी संपूर्ण आकडेवारी पूर्णांकित केल्यामुळे मागील वर्षाच्या तुलनेत फरक पडला आहे.									

वरील तक्त्यावरून असे निदर्शनास येते की, 2024-25 मध्ये मत्तांत 14.62 टक्क्यांनी वाढ झाली, तर मागील वर्षाच्या तुलनेत दायित्व 15.7 टक्क्यांनी वाढले. वित्तीय वर्ष 2024-25 च्या अखेरीस राज्याची रोख शिल्लक ₹ 20,564.71 कोटी होती. राखून

ठेवलेल्या निधीच्या गुंतवणुकीसह रोख शिल्लक 8.9 टक्क्यांनी वाढली आणि मार्च 2025 च्या अखेरीस ती ₹ 97,188.32 कोटी होती.

सर्वसाधारण राज्यांच्या आणि अखिल भारतीय सरासरीच्या तुलनेत राज्याचे राजकोषीय प्राधान्य परिशिष्ट 1.4 मध्ये दाखवले आहेत.

1.2 राज्याचा एकत्रित निधी

राज्य शासनाला मिळालेला सर्व महसूल, राज्य शासनाने उभारलेली सर्व कर्जे, भारतीय रिझर्व्ह बँकेने दिलेली अर्थोपाय अग्रिमे आणि कर्जाच्या परतफेडीसाठी राज्य शासनाला प्राप्त झालेल्या सर्व रकमा हा राज्याच्या एकत्रित निधीचा भाग असतो.

1.2.1 महसुली जमा

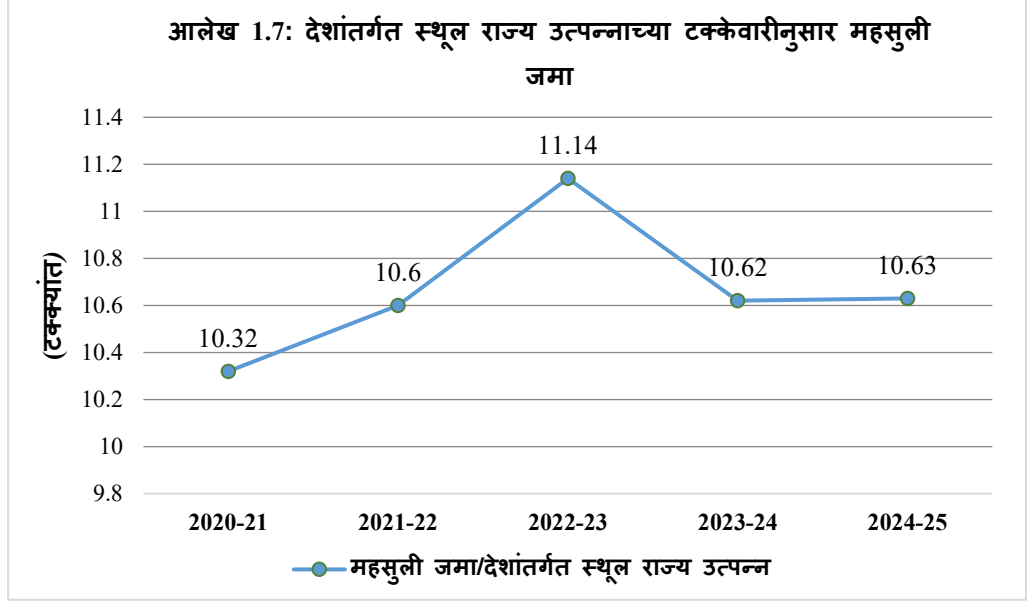
पाच वर्षांच्या कालावधीत (2020-25) देशांतर्गत स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या संदर्भात महसुली जमांचा कल आणि वाढ तक्ता 1.5 मध्ये दर्शविली आहे.

तक्ता 1.5: महसुली जमांचा कल

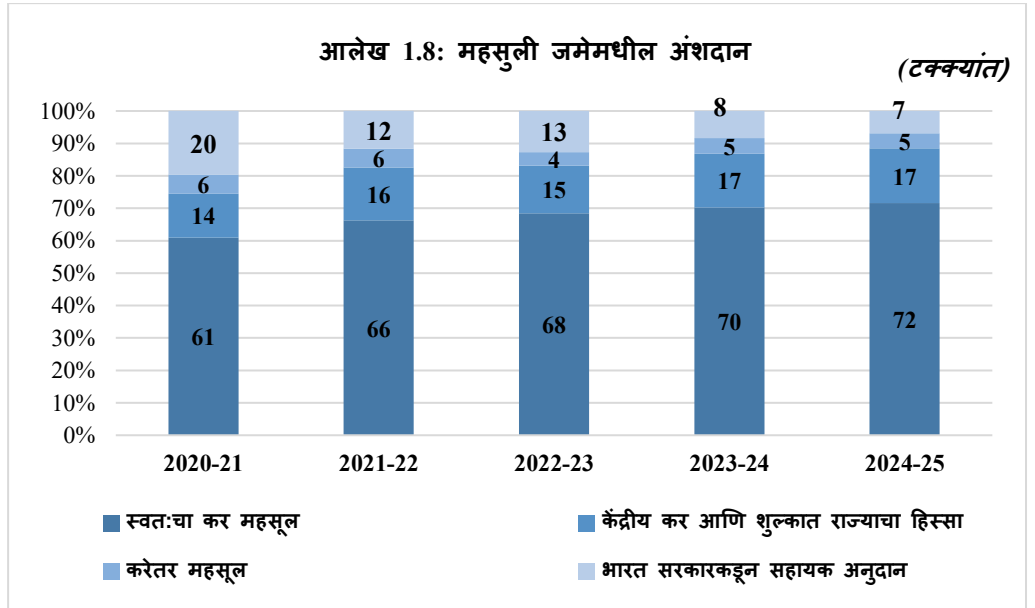
(₹ कोटीत)

मापदंड	2020-21	2021-22	2022-23	2023-24	2024-25
महसुली जमा	269467.91	333311.57	405677.93	430596.46	481906.43
कर महसूल	200758.99	275245.19	337487.28	373693.12	426291.34
स्वतःचा कर महसूल	164254.98	220927.13	277486.31	302343.37	344998.50
केंद्रीय कर आणि शुल्कामध्ये राज्याचा हिस्सा	36504.01	54318.06	60000.97	71349.75	81292.84
करेतर महसूल	15975.46	19306.70	16776.41	20857.94	22284.38
भारत सरकारकडून सहाय्यक अनुदाने	52733.46	38759.68	51414.24	36045.40	33330.71
स्वतःचा महसूल (स्वतःचा कर आणि करेतर महसूल)	180230.44	240233.83	294262.72	323201.31	367282.88
देशांतर्गत स्थूल राज्य उत्पन्न (2011-12 मालिका)	2610651	3143821	3641543	4055847	4531518
वर्षानुवर्ष वाढीचा दर (टक्क्यात)					
महसुली जमा	(-)4.85	23.69	21.71	6.14	11.92
स्वतःचा कर महसूल	(-)13.07	34.50	25.60	8.96	14.11
देशांतर्गत स्थूल राज्य उत्पन्न	(-)1.74	20.42	15.83	11.38	11.73
महसुली जमा/देशांतर्गत स्थूल राज्य उत्पन्न	10.32	10.60	11.14	10.62	10.63
प्लावकता गुणोत्तर					
देशांतर्गत स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या संदर्भात राज्याच्या स्वतःच्या कर महसुलाची प्लावकता	*	1.690	1.617	0.787	1.203
* 2020-21 दरम्यान महसुली जमा आणि देशांतर्गत स्थूल राज्य उत्पन्न वाढ नकारात्मक असल्याने प्लावकता गुणोत्तराची गणना केली गेली नाही.					
स्रोत: संबंधित वर्षांचे वित्तीय लेखे, सांख्यिकी आणि कार्यक्रम अंमलबजावणी मंत्रालय, भारत सरकार (देशांतर्गत स्थूल राज्य उत्पन्न विदासाठी)					

तसेच, गेल्या 10 वर्षातील (2015-16 ते 2024-25) महसुली जमांचा कल परिशिष्ट 1.1 मध्ये दर्शविला आहे. देशांतर्गत स्थूल राज्य उत्पन्नाशी महसुली जमांची टक्केवारी आणि महसुली जमांमध्ये विविध स्रोतांचे योगदान आलेख 1.7 आणि आलेख 1.8 मध्ये दिले आहे.

स्रोत: संबंधित वर्षांचे वित्तीय लेखे

स्रोत: संबंधित वर्षांचे वित्तीय लेखे

राज्याच्या महसुली जमांनी सातत्याने वाढता कल दर्शविला, महसुली जमांमध्ये 2015-16 मधील ₹ 1,85,035.68 कोटी वरून 2024-25 मध्ये ₹ 4,81,906.43 कोटी पर्यंत वाढ झाली. ही वाढ गेल्या दहा वर्षांच्या कालावधीत 160.43 टक्के होती, परिशिष्ट 1.1 मध्ये दाखवल्याप्रमाणे. 2020-21 पासून महसुली जमेचे देशांतर्गत स्थूल राज्य उत्पन्नाशी असलेले गुणोत्तर 10-11 टक्क्यांवर स्थिर राहिले.

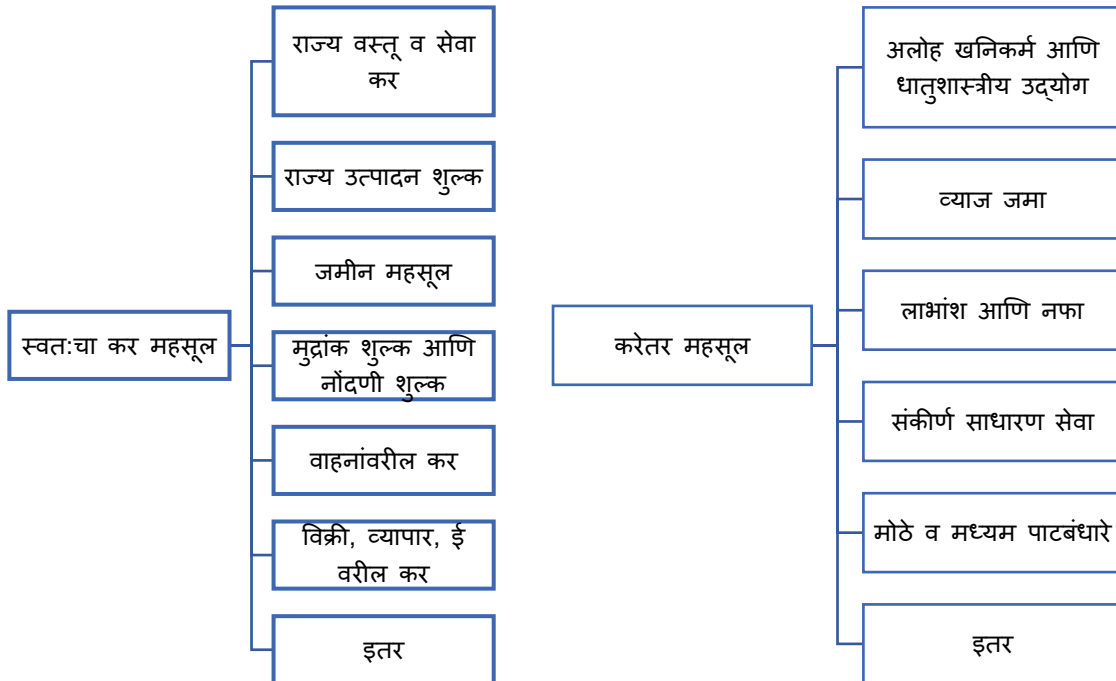
कर महसूल हा प्रमुख स्रोत कायम राहिला आहे. स्वतःच्या कर महसूलाचा मोठा हिस्सा असून केंद्रीय करामध्ये राज्याच्या हिश्यात चढ-उतार दिसून आला. करेतर महसूल, तुलनेने कमी असला तरी, अलीकडे लक्षणीय वाढ दर्शवत 2024-25 मध्ये तो ₹ 22,284.38 कोटी वर पोहोचला. 2020-21 ते 2024-25 या कालावधीत भारत सरकारकडून मिळणाऱ्या सहायक अनुदानात चढउतार आणि एकूणच घसरता कल दिसून आला. 2021-22 मधील 26 टक्क्यांच्या तुलनेत 2022-23 मध्ये त्यात 33 टक्क्यांनी लक्षणीय वाढ झाली आणि त्यानंतर 2023-24 आणि 2024-25 मध्ये त्यात लक्षणीय घट झाली, त्यामुळे राज्यांचे केंद्रीय हस्तांतरणावरील अवलंबित्व कमी झाले.

देशांतर्गत स्थूल राज्य उत्पन्नामधील बदलांना महसूल वाढीच्या प्रतिसादाचे मोजमाप करणारी महसूल प्लावकता आर्थिक वाढीच्या संदर्भात महसूल एकत्रीकरणाच्या कार्यक्षमतेचे संकेत देते. एकापेक्षा जास्त प्लावकता गुणोत्तर म्हणजे अर्थव्यवस्थेपेक्षा महसूल वेगाने वाढत आहे, तर एकपेक्षा कमी गुणोत्तर देशांतर्गत स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या तुलनेत महसूलाची मंद वाढ दर्शवते.

देशांतर्गत स्थूल राज्य उत्पन्नाशी राज्याच्या महसूलाची प्लावकता 2021-22 मध्ये 1.160 होती आणि पुढे सुधारून 2022-23 मध्ये ती 1.371 झाली. तथापि, 2023-24 मध्ये, हे प्रमाण झपाट्याने घसरून 0.787 वर आले, जे सतत आर्थिक वाढ असूनही कर आणि करेतर महसूल संकलनातील मंदी दर्शवते. 2024-25 मध्ये प्लावकता 1.016 पर्यंत सुधारली जे महसूल निदान माफक प्रमाणात पुन्हा एकदा अर्थव्यवस्थेशी जुळवून घेत राहिला हे दर्शविते.

ए. राज्याचे स्वतःचे स्रोत

आलेख 1.9: राज्याच्या स्वतःच्या कर महसूलाचे तपशील

(i) स्वतःचा कर महसूल

स्वतःचा कर महसूल हा राज्य शासनाद्वारे कराद्वारे संकलित केलेला महसूल आहे, जो त्याला संविधानानुसार आकारण्याचा अधिकार आहे. राज्याचा स्वतःचा कर महसूल वित्तीय वर्ष 2023-24 साठी प्रत्यक्ष आणि वित्तीय वर्ष 2024-25 साठी अर्थसंकल्पीय अंदाज, सुधारित अंदाज आणि प्रत्यक्ष तक्ता 1.6 मध्ये दिले आहेत.

तक्ता 1.6: राज्याचा कर महसूल: 2023-24 (प्रत्यक्ष) आणि 2024-25 (अर्थसंकल्पीय अंदाज, सुधारित अंदाज आणि प्रत्यक्ष)

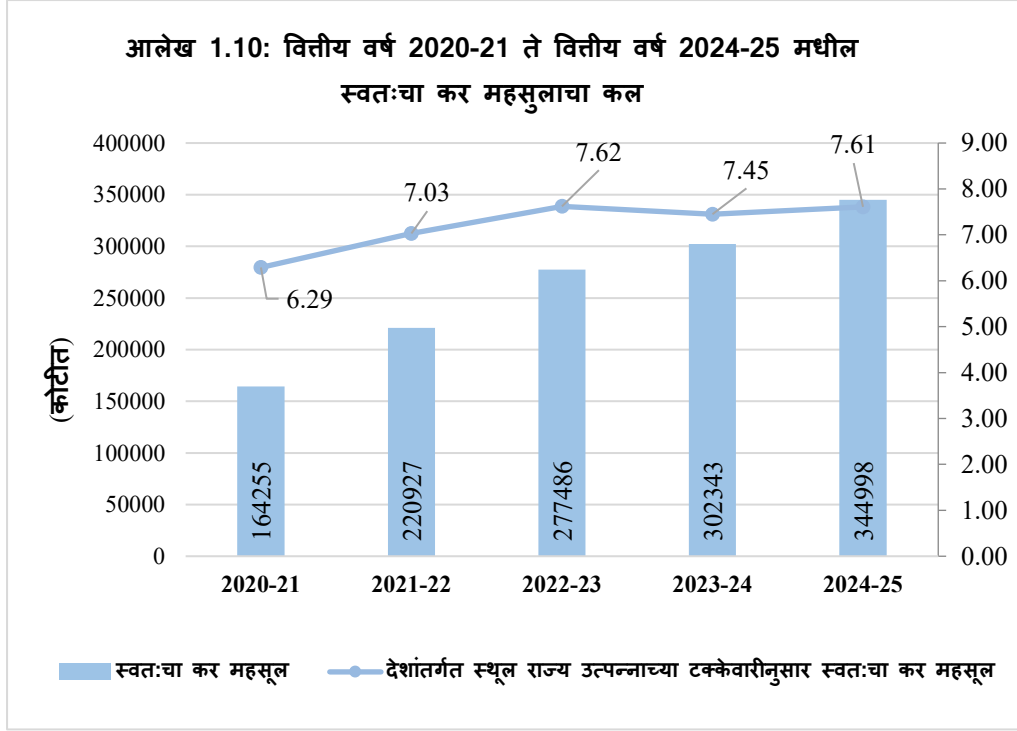
कर महसूल	2023-24	2024-25	2024-25	2024-25
	(प्रत्यक्ष रकमा)	(अर्थसंकल्पीय अंदाज)	(सुधारित अंदाज)	(प्रत्यक्ष रकमा)
विक्री, व्यापार इत्यादीवरील कर	53380.47	62500.00	67375.00	58935.94
राज्य वस्तू व सेवा कर	141978.59	155755.59	167905.00	163150.99
राज्य उत्पादन शुल्क	23322.35	30500.00	30500.00	25465.95
वाहनांवरील कर	12969.32	14875.00	14875.00	14714.57
मुद्रांक शुल्क व नोंदणी शुल्क	50824.48	55000.00	60000.00	59149.91
जमीन महसूल	2689.76	3000.00	5000.00	3855.49
माल व प्रवासी कर	498.14	1760.00	1760.00	846.93
इतर कर	16680.26	19649.73	20052.23	18878.72
एकूण	302343.37	343040.32	367467.23	344998.50

(₹ कोटीत)

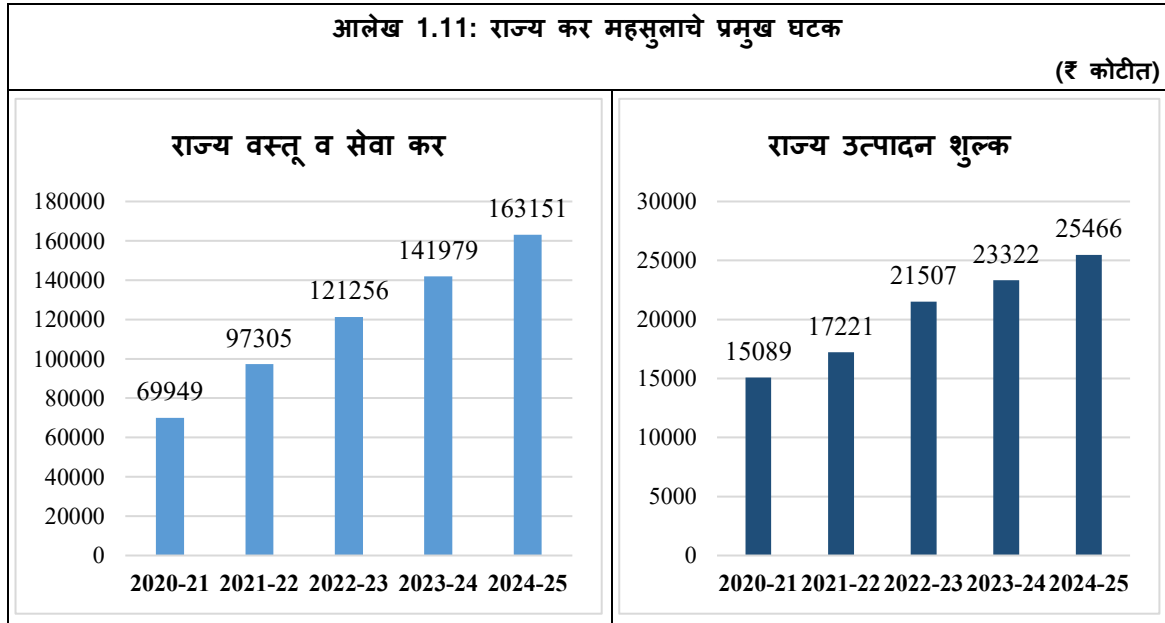
स्त्रोत: संबंधित वर्षांचे वित्तीय लेखे आणि अर्थसंकल्प दस्तऐवज

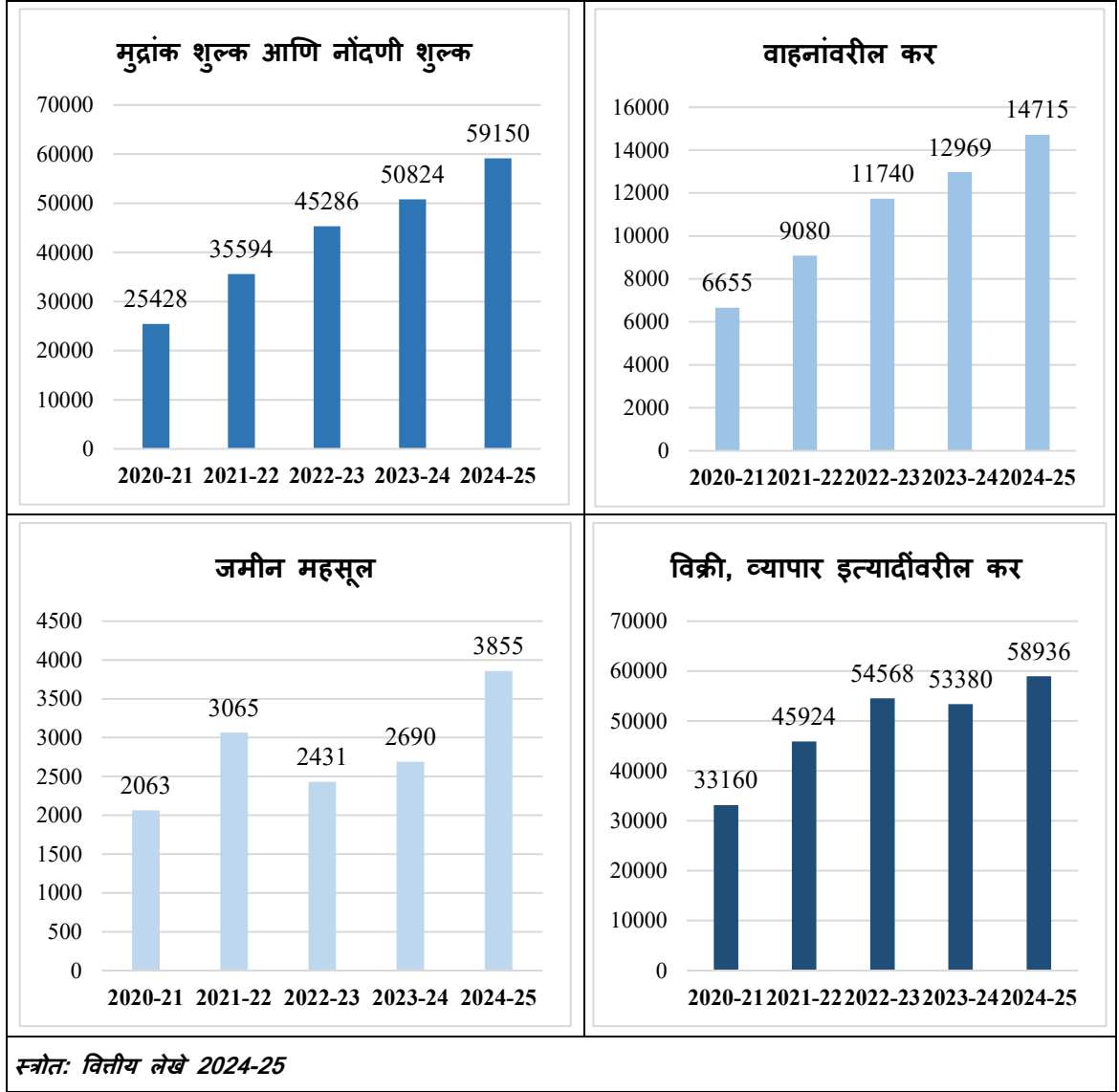
तक्ता 1.6 दर्शवितो की 2024-25 मध्ये राज्य कर महसूल ₹ 3.45 लाख कोटी पर्यंत वाढला, जो अर्थसंकल्पीय अंदाजापेक्षा किंचित जास्त परंतु सुधारित अंदाजापेक्षा कमी होता, जो वर्षाच्या उत्तरार्धात संध झालेली कर कामगिरी दर्शवतो. ही वाढ प्रामुख्याने राज्य वस्तू व सेवा कराद्वारे झाली, जी सर्वात जास्त योगदान देणारी राहिली आणि सुधारित अंदाजाचा जास्त हिस्सा होती, जे स्थिर उपभोग-आधारित कर एकत्रीकरण प्रतिबिंबित करते. मुद्रांक शुल्क आणि नोंदणी शुल्क यांनीही अर्थसंकल्पीय अंदाज ओलांडत चांगली कामगिरी केली, आणि सुधारित अंदाजाशी समतोल साधला, जे मालमत्ता आणि मत्ता व्यवहारातील प्लावकता दर्शविते. याउलट, विक्री आणि व्यापार आणि राज्य उत्पादन शुल्कावरील कर यांनी सुधारित अंदाजांच्या तुलनेत कमी कामगिरी केली, जे एकतर सुधारित अंदाजाच्या टप्प्यावर जास्त अंदाज दर्शवितात किंवा विवेकपूर्ण वापरात घट करतात. वाहनांवरील कर मोठ्या प्रमाणात स्थिर आणि अंदाजपत्रकीय पातळीच्या जवळ राहिले, तर जमीन महसूल आणि वस्तू आणि प्रवाशांवरील कर, जरी निखालसपणे कमी होते तरी, अर्थसंकल्पीय अंदाज आणि सुधारित अंदाजापासून लक्षणीय विचलन दर्शविले, जे गौण कर शीर्षामधील अस्थिरता दर्शविते.

2020-21 ते 2024-25 या कालावधीत स्वतःच्या कर महसूलाचा कल आणि त्याच्या घटकांचे विश्लेषण अनुक्रमे आलेख 1.10 आणि आलेख 1.11 मध्ये दर्शविले आहे.

स्त्रोत: 2024-25 चे वित्तीय लेखे

राज्याच्या स्वतःच्या कर महसुलात 14.11 टक्क्यांची वाढ नोंदवली गेली, 2023-24 दरम्यान ₹ 3,02,343.37 कोटी वरून तो 2024-25 मध्ये ₹ 3,44,998.50 कोटींवर पोहोचला. एकूणच, अलीकडच्या वर्षात वेगापेक्षा, एकत्रीकरणाचे संकेत देत कल स्वतःच्या महसुली कामगिरीत वाढ झाल्याचे दर्शवतो. खालील शीर्षात प्रामुख्याने वाढ दिसून आली:

- 2024-25 या वर्षात राज्य वस्तू व सेवा करात मागील वर्षाच्या तुलनेत 14.91 टक्के वाढ नोंदवण्यात आली. ही वाढ प्रामुख्याने कर संकलनातील 12.06 टक्के वाढ आणि राज्य वस्तू व सेवा कर व एकात्मिक राज्य वस्तू व सेवा करामधील इनपुट टॅक्स क्रेडिटच्या परस्पर वापरामध्ये झालेल्या 21.20 टक्के वाढीमुळे झाली होती.
- कोकण विभागीय आयुक्तांकडून प्राप्त झालेल्या इतर जमा रकमेमध्ये 63 टक्क्यांनी वाढ झाल्यामुळे, प्रामुख्याने जमीन महसुलात 43.34 टक्क्यांनी वाढ झाली."

- 2024-25 मध्ये मुद्रांकांच्या विक्रीत 2023-24 च्या तुलनेत 17 टक्के वाढ झाल्यामुळे मुद्रांक आणि नोंदणी शुल्काची वसुली अधिक झाली.
- 'भारतात उत्पादित केलेल्या आणि विदेशी मद्य म्हणून वर्गीकृत केलेल्या वाइन आणि स्पिरिटवरील उत्पादन शुल्क'यातून मिळालेल्या अधिक महसुलामुळे, राज्य उत्पादन शुल्क महसुलात 9.19 टक्क्यांनी वाढ झाली.
- विक्री, व्यापार इत्यादींवरील करात मागील वर्षाच्या वसुलीच्या तुलनेत 10.41 टक्क्यांनी वाढ झाली असून, याचे मुख्य कारण मूल्यवर्धित कर संकलनातील 12.28 टक्के वाढ हे होते.

(ii) करेतर महसूल

राज्याच्या करेतर महसुलामध्ये राज्य शासनाला करांव्यतिरिक्त इतर स्रोतांमधून मिळणारे भाडे, शुल्क, स्वामित्व धन आणि इतर जमा यांचा समावेश होतो.

वित्तीय वर्ष 2023-24 साठी प्रत्यक्ष, अर्थसंकल्पीय अंदाज , सुधारित अंदाज आणि वित्तीय वर्ष 2024- 25 साठी राज्याच्या करेतर महसुलासाठी प्रत्यक्ष आकडेवारी तक्ता 1.7 मध्ये दर्शविली आहे.

तक्ता 1.7: करेतर महसूल: 2023-24 (प्रत्यक्ष) आणि 2024-25
(अर्थसंकल्पीय अंदाज, सुधारित अंदाज आणि प्रत्यक्ष)

(₹ कोटीत)

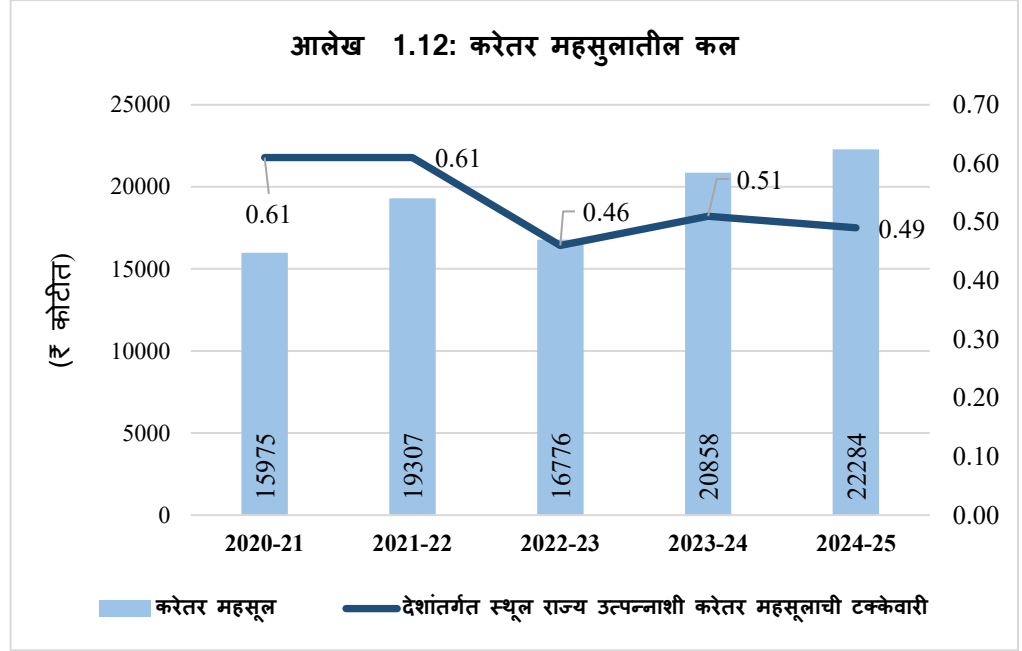
करेतर महसूल	2023-24 (प्रत्यक्ष)	2024-25 (अर्थसंकल्पीय अंदाज)	2024-25 (सुधारित अंदाज)	2024-25 (प्रत्यक्ष)
व्याज जमा	2328.73	3150.00	3150.00	2808.99
लाभांश आणि नफा	72.10	105.00	105.00	48.14
वापरकर्ता शुल्क ¹	2178.46	5454.69	5941.14	1757.47
इतर	16278.66	18065.00	20944.00	17669.78
एकूण	20857.95	26774.69	30140.14	22284.38
<i>स्रोत: संबंधित वर्षाचे वित्त लेखे आणि अर्थसंकल्प दस्तऐवज</i>				

2024-25 दरम्यान करेतर महसूल ₹ 22,284.38 कोटी होता, जो अर्थसंकल्पीय आणि सुधारित अंदाजांपेक्षा कमी होता; हे दर्शवते की त्या वर्षात करेतर जमामधील अंदाजित वाढ पूर्णपणे प्रत्यक्षात आली नाही. व्याज जमांनी तुलनेने चांगली कामगिरी दर्शविली आणि करेतर महसुलाचा एक स्थिर घटक ठरला, तर लाभांश आणि नफा अपेक्षेपेक्षा कमी होता, जे राज्य गुंतवणूक आणि सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रमांमधून मिळणाऱ्या माफक परताव्याचे प्रतिबिंब आहे. वापरकर्ता शुल्कामध्ये अर्थसंकल्पीय अंदाज आणि सुधारित अंदाज या दोन्हीच्या तुलनेत मोठी तूट दिसून आली, ज्यावरून असे सूचित होते की शुल्क आणि सेवा शुल्कामधून अपेक्षित असलेली वसुली विहित प्रमाणात होऊ

¹ शिक्षण, आरोग्य, पाणीपुरवठा आणि स्वच्छता, पाटबंधारे, परिवहन आणि पर्यटन या प्रमुख विभागांशी संबंधित 0202, 0210, 0215, 0700, 0701, 1054 आणि 1452 या प्रधान शीर्षांशी संबंधित सर्व करेतर महसूल वापरकर्ता शुल्क आहे.

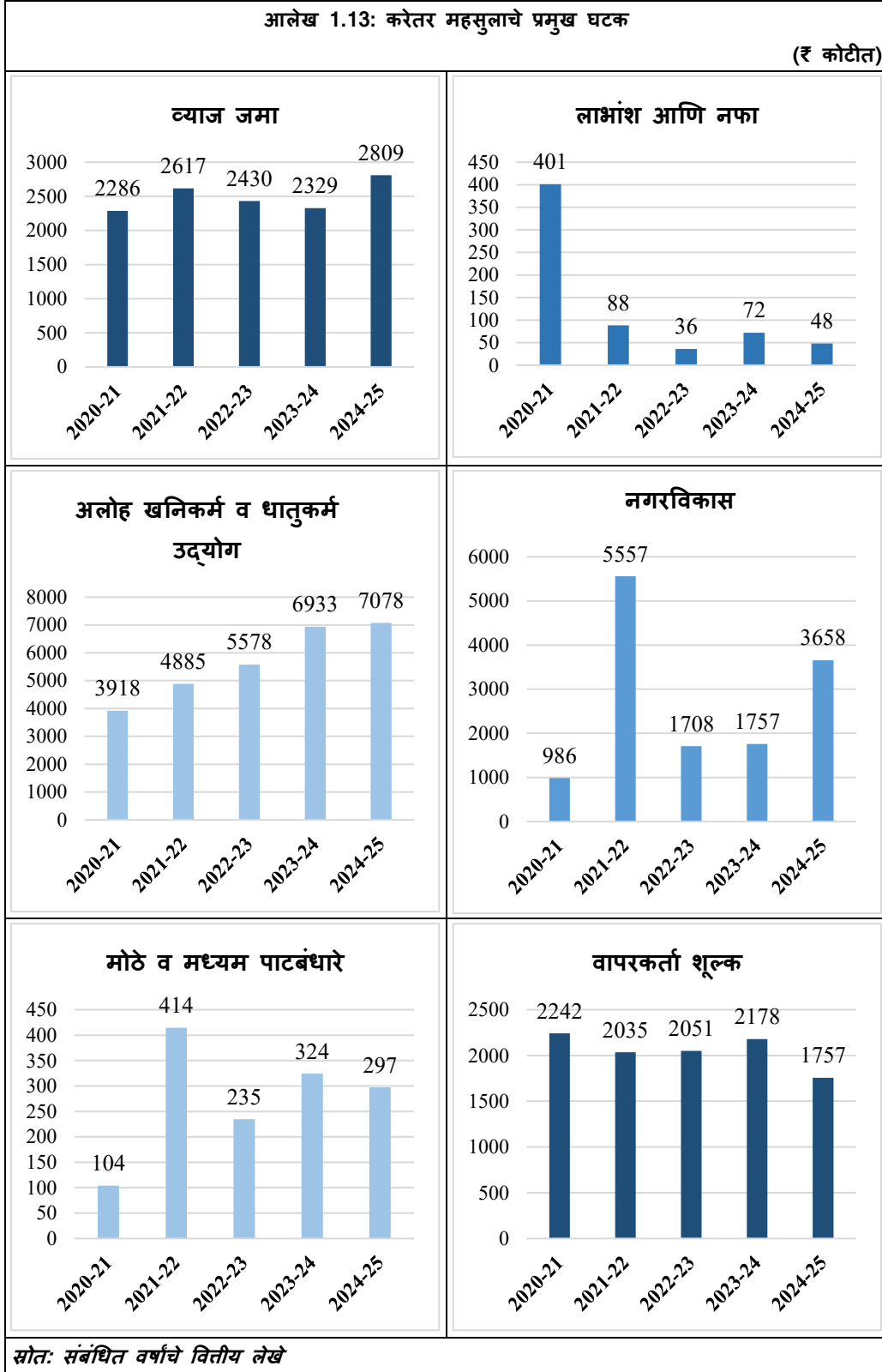
शकली नाही. 'इतर' हा प्रवर्ग, ज्याचा करेतर महसुलात मोठा वाटा आहे, तो देखील सुधारित अंदाजापेक्षा कमी राहिला, जे संकीर्ण जमा मधील अस्थिरता दर्शवते. एकंदरीत, हा कल असे दर्शवतो की करेतर महसुलात चढ-उतार होत आहेत आणि सुधारित अंदाज व महसूल संकलनाच्या सातत्यपूर्ण प्रयत्नांद्वारे त्यात हळूहळू बळकटी आणण्यास वाव आहे.

2020-21 ते 2024-25 या कालावधीतील राज्याच्या करेतर महसुलाच्या घटकांमधील कल अनुक्रमे **आलेख 1.12** आणि **आलेख 1.13** मध्ये दर्शविले आहेत.

(स्रोत: वित्तीय लेखे 2024-25)

2020-21 मधील ₹ 15,975.46 कोटींवरून 2024-25 मधील ₹ 22,284.38 कोटींपर्यंत करेतर महसूल वाढला, ज्यावरून या कालावधीत संकलनात हळूहळू सुधारणा झाल्याचे दिसून येते. तथापि, ही वाढ असमान होती, 2022-23 मध्ये त्यात लक्षणीय घट झाली आणि त्यानंतरच्या वर्षामध्ये त्यात सुधारणा झाली. स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या संदर्भात पाहिल्यास, करेतर महसूल 2020-21 आणि 2021-22 दरम्यान 0.61 टक्क्यांवरून 2024-25 मध्ये 0.49 टक्क्यांपर्यंत घसरला, यावरून असे दिसून येते की करेतर जमा राज्याच्या अर्थव्यवस्थेच्या एकूण वाढीशी सुसंगत नाही. यावरून असे दिसून येते की, जरी नाममात्र संकलन वाढले असले तरी, राज्याच्या संसाधन आधारातील करेतर महसुलाचे सापेक्ष योगदान कालांतराने कमी झाले असून ही जमा स्थिर करण्यासाठी सातत्यपूर्ण प्रयत्नांची गरज अधोरेखित होते.

2020-21 ते 2024-25 या कालावधीत राज्याच्या एकूण महसुली जमापैकी करेतर महसुलाचा हिस्सा पाच ते सात टक्के होता. 2024-25 दरम्यान झालेली वाढ ही शहरी विकास अंतर्गत (₹ 1,902 कोटी) आणि अलोह खनिकर्म व धातुकाम उद्योगांतर्गत ₹ 145 कोटी होती. ही वाढ प्रामुख्याने अ-लोहीय खनिकर्म व धातुकर्म उद्योगांतर्गत

उद्योग विभागाकडून खनिज सवलत नियम, 1960 अंतर्गत अधिक जमा संकलन आणि महसूल व वन विभागाकडून गौण खनिज उत्खनन नियमांतर्गत वाढीव जमा यामुळे झाली.

व्याजाची जमा हा करेतर महसुलाचा आणखी एक महत्वाचा घटक आहे. भारतीय रिझर्व्ह बँक नियमानुसार, अतिरिक्त रोख रक्कमेची केंद्र शासनाच्या कोषागार देयकामध्ये गुंतवणूक केल्यामुळे ही प्राप्ती प्रामुख्याने होते. 31 मार्च 2025 रोजी, रोख शिल्लक अंतर्गत ₹ 19,640.97 कोटींची गुंतवणूक करण्यात आली होती, ज्यावर ₹ 1272.90 कोटीचे व्याज मिळत होते.

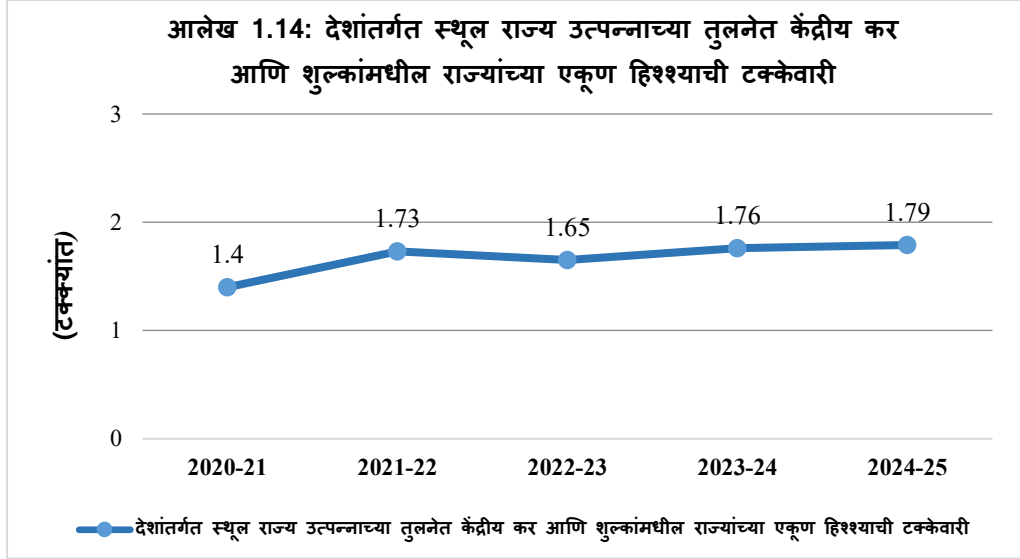
ब. केंद्रीय कर व शुल्कात राज्याचा हिस्सा

केंद्रीय कर व शुल्कातील राज्यांच्या हिश्याच्या घटकांमधील कल तक्ता 1.8 मध्ये दर्शविला आहे.

तक्ता 1.8: केंद्रीय कर व शुल्कात हिस्सा

घटक	(₹ कोटीत)				
	2020-21	2021-22	2022-23	2023-24	2024-25
केंद्रीय वस्तू व सेवा कर	10894.03	16016.73	16950.64	21653.88	23742.39
एकात्मिक वस्तू व सेवा कर	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00
निगम कर	10979.94	15127.69	20125.45	21415.89	23067.22
निगम कराव्यतिरिक्त उत्पन्नावरील कर	11252.46	16519.71	19634.49	24732.80	29417.92
सीमा शुल्क	1969.98	3910.76	2358.10	2500.38	4135.87
केंद्रीय उत्पादन शुल्क	1231.49	2057.21	739.80	946.20	795.97
सेवा कर	151.51	627.83	93.76	13.30	2.66
विक्रेय वस्तू व सेवांवरील इतर कर व शुल्क	24.60	58.13	98.73	87.30	130.81
एकूण	36504.01	54318.06	60000.97	71349.75	81292.84
<i>स्रोत: संबंधित वर्षाचे वित्त लेखे</i>					

केंद्रीय कर आणि शुल्क यातील राज्यांच्या एकूण हिश्याची देशांतर्गत स्थूल राज्य उत्पादनाशी टक्केवारी आलेख 1.14 मध्ये दर्शविली आहे.

(स्रोत: वित्तीय लेखे 2024-25)

2024-25 दरम्यान, मागील वर्षाच्या तुलनेत केंद्रीय कर हस्तांतरणात ₹ 9,943.09 कोटी (13.94 टक्के) वाढ झाली आहे. ही वाढ निगम कराव्यतिरिक्त 'इतर उत्पन्नावरील कर' अंतर्गत 18.94 टक्के आणि 'केंद्रीय वस्तू व सेवा कर' अंतर्गत 9.64 टक्के होती. महसूल जमामध्ये केंद्रीय कर हस्तांतरणाची टक्केवारी 2023-24 मधील 16.57 टक्क्यांवरून किंचित वाढून 2024-25 मध्ये 16.87 टक्के झाली आहे. हे केंद्रीय कर हस्तांतरणाची सुधारित प्लावकता आणि सापेक्ष स्थिरता दर्शवते.

सी केंद्र शासनाकडून सहाय्यक अनुदाने

केंद्र शासनाकडून सहाय्यक अनुदाने आणि त्याचे घटक यांचा कल तक्ता 1.9 मध्ये दर्शविला आहे.

तक्ता 1.9: केंद्र शासनाकडून प्राप्त सहाय्यक अनुदाने

(₹ कोटीत)

शीर्ष	2020-21	2021-22	2022-23	2023-24	2024-25
योजनेतर अनुदाने	310.92 ^{ab}	1.01	0.00	0.00	0.00
राज्य योजनांतर्गत योजनांसाठी अनुदाने	0	0.00	0.00	0.00	0.00
केंद्रीय योजनांतर्गत योजनांसाठी अनुदाने	0.20	2.32	0.33	0.00	0.00
केंद्रीय पुरस्कृत योजनांतर्गत योजनांसाठी अनुदाने	(-)12	-0.48	0.00	0.00	0.00
केंद्र पुरस्कृत योजनांसाठी अनुदाने	13733.52	11782.83	16240.57	17700.18	22191.56
वित्त आयोग अनुदाने	11550.00 ^a	7693.12	9968.35	8840.63	7518.18
इतर हस्तांतरणे/राज्य/विधानमंडळ असलेल्या केंद्रशासित प्रदेशांसाठी अनुदाने	27152.06 ^b	19280.88	25204.99	9504.59	3620.97
एकूण	52733	38759.68	51414.24	36045.40	33330.71

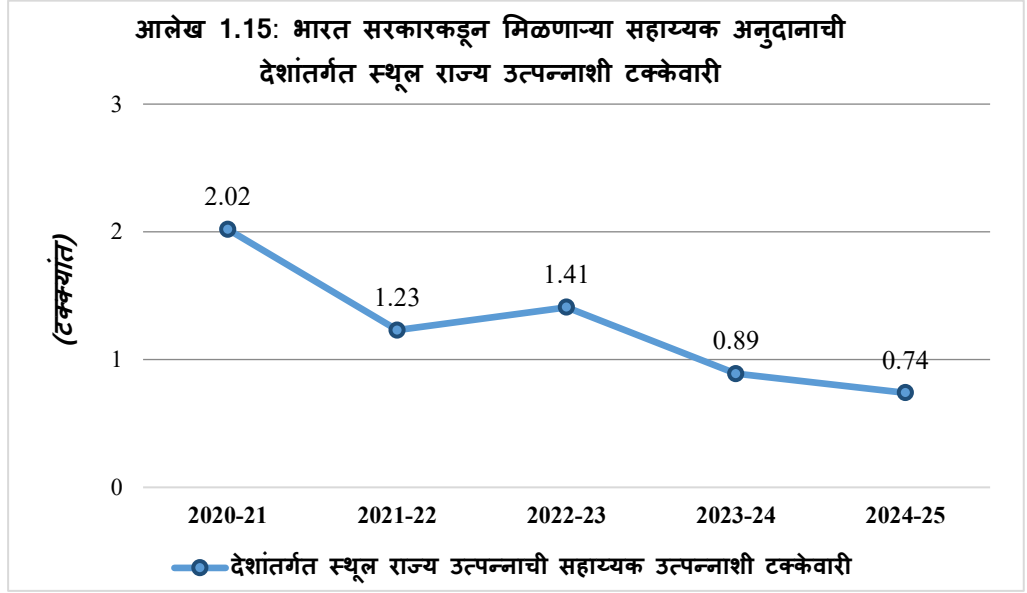
अब) 2021-22 मध्ये वर्गीकरणात बदल केल्यामुळे अनुदाने 07 वित्त आयोग अनुदाने व 08 इतर हस्तांतरण यांत हस्तांतरण

अ) 2021-22 मध्ये वर्गीकरणात बदल झाल्यामुळे 07 - वित्त आयोग अनुदाने - 104- राज्य आपत्ती प्रतिसाद निधीसाठी सहाय्यक अनुदाने अंतर्गत घेतलेल्या राज्य आपत्ती प्रतिसाद निधीमध्ये सहाय्यक अनुदानापोटी योगदान (₹ 3,222.00 कोटी)

ब) 2021-22 मध्ये वर्गीकरणात बदल झाल्यामुळे 08-इतर हस्तांतरण/विधीमंडळे असलेली राज्ये/केंद्रशासित प्रदेशांना अनुदान 106- राष्ट्रीय आपत्ती प्रतिसाद निधीत योगदानासाठी अनुदानापोटी अर्थसहाय्य (₹ 420.12 कोटी)

स्रोत: संबंधित वर्षांचे वित्तीय लेखे

स्थूल राज्य उत्पन्नाला केंद्र शासनाकडून मिळणाऱ्या अनुदानाची टक्केवारी आलेख 1.15 मध्ये दर्शविली आहे.

(स्रोत: वित्तीय लेखे 2024-25)

2024-25 दरम्यान केंद्र शासनाकडून मिळणारे सहाय्यक अनुदान हे एकूण महसुली जमेच्या 6.92 टक्के होते. केंद्रीय पुरस्कृत योजनांतर्गत योजनांसाठी अनुदाने (₹ 22,191.56 कोटी) हे केंद्र शासनाकडून मिळालेल्या एकूण अनुदानाच्या 66.58 टक्के होते. इतर हस्तांतरणांमध्ये केंद्रीय रस्ते आणि पायाभूत सुविधा निधीतून मिळणाऱ्या अनुदानाचा समावेश होता, जे 2023-24 दरम्यान ₹ 886.63 कोटीवरून 2024-25 दरम्यान किंचित वाढून ₹ 891.52 कोटी झाले. वस्तू व सेवा कर लागू झाल्यामुळे महसुलाच्या नुकसानीची भरपाई 2023-24 दरम्यान ₹ 8,617.96 कोटीवरून लक्षणीय घट होऊन 2024-25 दरम्यान ₹ 2,504.45 कोटी झाली आहे. याव्यतिरिक्त, राज्य शासनाला 2024-25 दरम्यान राष्ट्रीय आपत्ती प्रतिसाद निधीसाठी ₹ 225 कोटी प्राप्त झाले.

केंद्र हस्तांतरण अधिकाधिक प्रमाणात सशर्त, योजना-आधारित समर्थनाकडे वळले असून एकूण सहाय्यामध्ये केंद्रीय पुरस्कृत योजना अनुदानांचा हिस्सा वाढत आहे. वित्त आयोग आणि इतर हस्तांतरणांमधील घट राज्याची वित्तीय लवचिकता कमी करू शकते, कारण केंद्रीय पुरस्कृत योजना निधी सामान्यतः विशिष्ट उद्दिष्टे आणि अंमलबजावणीच्या अटीशी जोडलेला असतो. वाढत्या केंद्रीय पुरस्कृत योजना समर्थनानंतरही अनुदानांमध्ये झालेली एकूण घट, खर्चातील वाढीला वित्तपुरवठा करण्यासाठी राज्याच्या स्वतःच्या संसाधनांवर आणि करांच्या विकेंद्रीकरणावर अधिक अवलंबित्व असल्याचे सूचित करते.

(i) केंद्रीय पुरस्कृत योजनांसाठी अनुदान

2024-25 दरम्यान केंद्रीय पुरस्कृत योजनांसाठी ₹ 22,191.56 कोटी अनुदानापैकी ₹ 500 कोटी वरील योजनांसाठी प्रमुख तरतूद तक्ता 1.10 मध्ये दर्शविली आहे.

तक्ता 1.10: ₹ 500 कोटी पेक्षा जास्त अनुदान प्राप्त करणाऱ्या प्रमुख योजना

(₹ कोटीत)

योजनेचे नाव	2024-25	2023-24	मागील वर्षाच्या तुलनेत टक्केवारीतील बदल
प्रधानमंत्री आवास योजना	4980.58	785.21	534.30
प्रजोत्पत्ती व बाल आरोग्य आणि आरोग्य प्रणाली बळकटीकरणाला राष्ट्रीय आरोग्य अभियान आणि राष्ट्रीय शहरी आरोग्य अभियान लवचिक संचय	1950.60	1624.21	20.10
सक्षम अंगणवाडी आणि पोषण	1368.84	1699.43	(-)19.45
नागरी पुनरुज्जीवन अभियान - 500 शहरे	1345.69	205.14	555.99
महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना	1247.17	1090.49	14.37
राष्ट्रीय ग्रामीण उपजीविका अभियान	1164.27	973.57	19.59
समग्र शिक्षण अभियान	1126.27	1001.19	12.49
प्रधानमंत्री पोषण शक्ती निर्माण	1054.08	793.72	32.80
प्रधानमंत्री ग्राम सडक योजना	854.93	1110.8	(-)23.03
राष्ट्रीय कृषी विकास योजना	719.92	255.06	182.26
राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा कायद्यांतर्गत पायाभूत सुविधा, अन्नधान्याची राज्यस्तरीय वाहतूक, हाताळणी आणि रास्त भाव दुकानदारांचा नफा यांवरील खर्च भागवण्यासाठी राज्य/केंद्रशासित प्रदेशांना दिल्या जाणाऱ्या केंद्रीय सहाय्यासाठीच्या निकषांची सुधारणा.	844.58	703.54	20.05
पायाभूत सुविधांची देखभाल	590.94	1087.74	(-) 45.67
स्रोत: संबंधित वर्षाचे वित्तीय लेखे			

2024-25 दरम्यान प्रमुख केंद्र पुरस्कृत योजनांतर्गत वितरित केलेल्या निधीमध्ये योजनांनुसार तीव्र तफावत दिसून आली, ज्यामध्ये गृहनिर्माण आणि शहरी अभियानांमध्ये भरीव वाढ झाली, तर रस्ते जोडणी, पोषण आणि पायाभूत सुविधा देखभाल योजनांमध्ये घट किंवा कपात झाली.

(ii) पंधरावा वित्त आयोग अनुदाने

पंधराव्या वित्त आयोगांतर्गत राज्यांना स्थानिक स्वराज्य संस्थांसाठी, तसेच राज्य आपत्ती प्रतिसाद निधी, राज्य आपत्ती निवारण निधी आणि आरोग्य क्षेत्रासाठी अनुदान देण्यात आले.

केंद्र शासनाकडून दिलेल्या अनुदानाचा तपशील तक्ता 1.11 मध्ये दर्शविला आहे.

तक्ता 1.11: सहायक अनुदानाची शिफारस केलेली रक्कम, प्रत्यक्ष मुक्त केलेले आणि हस्तांतरण

(₹ कोटीत)

हस्तांतरण	2024-25 साठी 15 ^{व्या} वित्त आयोगाची शिफारस	2024-25* दरम्यान भारत सरकारकडून प्रत्यक्ष मुक्त केलेले	राज्य शासनाद्वारे मुक्त (भारत सरकारने मुक्त केलेल्या रकमेची एकूण टक्केवारी)
1	2	3	4
(i) पंचायती राज संस्थांना अनुदाने	4776.00	3329.06	3329.06 (100)
(अ) कामगिरी/बद्ध अनुदान	2865.60	2061.17	2061.17 (100)
(ब) अवबद्ध अनुदान	1910.40	1267.89	1267.89 (100)
(ii) नागरी स्थानिक संस्थांना अनुदान	2461.00	494.72	494.72(100)
(अ) दशलक्षाहून अधिक लोकसंख्या असलेली शहरे (वातावरणातील हवेची गुणवत्ता तसेच घन कचरा व्यवस्थापन आणि स्वच्छतेसाठी)	1391.00	0.00	0.00 (100)
(ब) दशलक्षाहून कमी लोकसंख्या असलेली शहरे (पिण्याचे पाणी, पर्जन्यजल संचयन, घनकचरा व्यवस्थापन आणि स्वच्छता यासाठी बद्ध अनुदान)	642.00	296.83	296.83 (100)
(क) दशलक्षाहून कमी उत्पन्न असलेली शहरे (स्थानिक गरजांसाठी अवबद्ध अनुदान)	428.00	197.89	197.89 (100)
स्थानिक संस्थांसाठी एकूण	7237.00	3823.78	3823.78 (100)
राज्य आपत्ती जोखीम व्यवस्थापन निधी (केंद्राचा हिस्सा)	3730.00	3694.00	3694.00 (100)
राज्य आपत्ती जोखीम व्यवस्थापन निधी (राज्याचा हिस्सा)	1243.00	1231.00	1231.00 (100)
आरोग्य क्षेत्रासाठी अनुदान	1467.00	1160.33	1160.33 (100)
एकंदर एकूण	13677.00	9909.11	9909.11 (100)
स्रोत: पंधरावा वित्त आयोग अहवाल व महाराष्ट्र शासनाने सादर केलेली माहिती, वित्तीय लेखे 2024-25			

वरील तक्त्यावरून निदर्शनास आले की, भारत सरकारने दिलेले प्रत्यक्ष अनुदान 15^{व्या} वित्त आयोगाने शिफारस केलेल्या रक्कमेपेक्षा कमी होते. नागरी स्थानिक संस्थांच्या अनुदानाच्या संदर्भात, 2024-25 दरम्यान मुक्त करण्यात आलेली ₹ 494.72 कोटी रक्कम संपूर्णपणे 2023-24 या वर्षासाठी अनुदानाच्या रोखून धरलेल्या हिश्याशी संबंधित आहे. यावरून असे दिसून येते की, वर्ष 2024-25 साठी नागरी स्थानिक संस्थांसाठी शिफारस केलेल्या 15^{व्या} वित्त आयोगाच्या अनुदानासाठी भारत सरकारकडून कोणताही निधी देण्यात आलेला नाही.

तसेच, दशलक्षाहून अधिक लोकसंख्या असलेली शहरे यासाठी शिफारस केलेल्या ₹ 1,391 कोटी रक्कमेच्या तुलनेत 2024-25 दरम्यान कोणताही रक्कम मुक्त

करण्यात आली नाही. महाराष्ट्रात या श्रेणीअंतर्गत सहा² नागरी समूह अनुदानास पात्र आहेत. वित्त आयोगाच्या शिफारशीनुसार, दशलक्षाहून अधिक लोकसंख्या असलेल्या शहरांसाठीचे अनुदान 100 टक्के कामगिरीवर आधारित असून, ते दशलक्षाहून अधिक लोकसंख्या असलेली शहरे आव्हान निधी मार्फत वितरित केले जाते. शहरनिहाय दशलक्षाहून अधिक लोकसंख्या असलेली शहरे आव्हान निधीच्या वाटपापैकी एक तृतीयांश रक्कम वातावरणातील हवेच्या गुणवत्तेचे मानक साध्य करण्यासाठी राखून ठेवण्यात आली आहे, तर उर्वरित दोन तृतीयांश रक्कम पिण्याच्या पाण्याची (पावसाचे पाणी साठवणे आणि त्याचा पुनर्वापर करणे यासह) आणि घनकचरा व्यवस्थापनाची सेवा पातळीच्या मानकांवरील कामगिरीशी जोडलेली आहे.

पंचायती राज संस्थांना देण्यात येणाऱ्या अनुदानांसंदर्भात, भारत सरकारने 2024-25 दरम्यान वितरित केलेल्या ₹ 1,267.89 कोटींच्या 'बद्ध अनुदाना'मध्ये, 2021-22 या वर्षासाठीच्या अनुदानाच्या रोखून ठेवलेल्या हिश्याच्या ₹ 159.34 कोटींचा समावेश होता.

1.2.2 भांडवली जमा

भांडवली जमांमध्ये निर्गुतवणुकीतून मिळालेली रक्कम, कर्ज आणि अग्रिमे वसूली, अंतर्गत स्त्रोतांकडून कर्जाची प्राप्ती (बाजार कर्ज, वित्तीय संस्था/व्यावसायिक बँकांकडून घेतलेले कर्ज) आणि भारत सरकारकडून घेतलेली कर्जे आणि अग्रिमे यांचा समावेश होतो. वर्ष 2020-21 ते 2024-25 दरम्यान भांडवली जमा आणि त्यातील घटकांचा कल तक्ता 1.12 मध्ये दर्शविला आहे.

तक्ता 1.12: भांडवली जमेच्या वाढीचा आणि रचनेचा कल

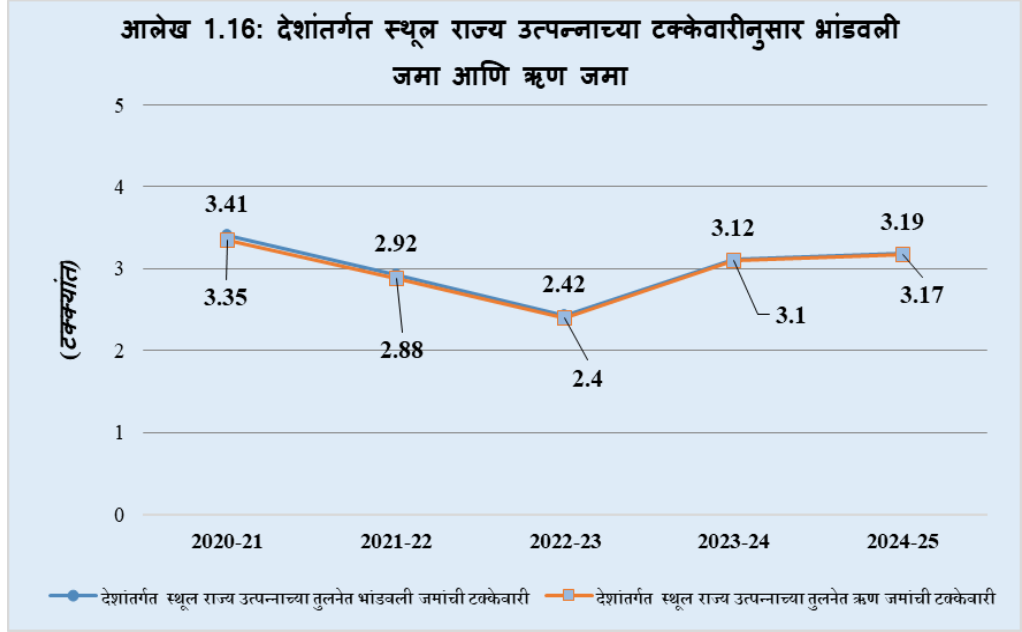
(₹ कोटीत)

राज्याच्या जमेचे स्त्रोत	2020-21	2021-22	2022-23	2023-24	2024-25
भांडवली जमा	88969.00	91667.06	88215.46	126562.90	144329.30
कर्ज आणि अग्रिमांची वसूली	1612.35	1178.88	642.62	742.20	694.39
लोक ऋण जमा	87356.65	90488.18	87572.84	125820.67	143634.90
अंतर्गत कर्ज	72360.25	71863.03	77336.95	115174.67	130848.61
भारत सरकारकडून कर्ज आणि अग्रिमे	14996.40	18625.15	10235.89	10646.00	12786.29
वार्षिक वाढीचे मूल्यांकन (टक्केवारीत)					
स्थूल राज्य उत्पन्न	(-)1.74	20.42	15.83	11.38	11.73
भांडवली जमा (टक्केवारी)	56.06	3.03	(-)3.77	43.47	14.04
लोक ऋण जमा	57.70	3.58	-3.22	43.68	14.16
अंतर्गत कर्ज	32.87	(-)0.69	7.62	48.93	13.61
भारत सरकारकडून कर्ज आणि अग्रिमे	1501.32	24.20	(-)45.04	4.01	20.10
* अर्थोपाय अग्रिमे रक्कम वगळून					
स्रोत: संबंधित वर्षाचे वित्तीय लेखे					

² छत्रपती संभाजी नगर नागरी समूह, बृहन्मुंबई नागरी समूह, नागपूर नागरी समूह, नाशिक नागरी समूह, पुणे नागरी समूह, वसई-विरार नागरी समूह

तसेच, दहा वर्षांच्या कालावधीसाठी (2015-16 ते 2024-25) भांडवली जमांचा कल परिशिष्ट 1.1 मध्ये दर्शविला आहे. भांडवली जमा 2015-16 मधील ₹ 38,841.52 कोटी वरून 2024-25 मध्ये ₹ 1,44,329.30 कोटी पर्यंत वाढली, जी या कालावधीत 271.59 टक्के वाढीचा दर दर्शवते.

2020-21 ते 2024-25 दरम्यान स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या टक्केवारीनुसार भांडवली जमा आणि ऋण जमा आलेख 1.16 मध्ये दर्शविली आहे.

स्त्रोत: संबंधित वर्षांचे वित्तीय लेखे

एकूण लोक ऋणाच्या सुमारे 91 टक्के वाढा असलेले अंतर्गत ऋण 2020-21 मधील ₹ 72,360.25 कोटीवरून 81 टक्क्यांनी वाढून 2024-25 मध्ये ₹ 1,30,848.61 कोटी झाले. हे कर्जावरील अधिक अवलंबित्व दर्शवते. ऋणाच्या जमांनी एकूण भांडवली जमेच्या हालचालींचे बारकाईने प्रतिबिंब दाखवले, आणि हे दर्शविते की कर्ज हा भांडवली वित्तपुरवठ्याचा मुख्य स्रोत राहिला.

वस्तू व सेवा कराच्या भरपाईच्या तुटीच्या बदल्यात भारत सरकारकडून लागोपाठ ₹ 25,759.36 कोटी (2020-21 मध्ये 11,977 कोटी आणि 2021-22 मध्ये 13,782.36 कोटी) कर्जाच्या प्राप्तीमुळे भारत सरकारकडून कर्ज आणि अग्रिमांमध्ये वाढ झाली आहे. राज्य शासनाला स्वतःच्या स्रोतांकडून याची परतफेड करायची नाही. 2024-25 मध्ये, केंद्र सरकारने ₹ 7,982.17 कोटीची परतफेड केल्यानंतर ही रक्कम ₹ 17,777.19 कोटी होती. 2024-25 मध्ये, महाराष्ट्र शासनाला ₹ 6,726.64 कोटी प्राप्त झाले, भांडवली खर्च/गुंतवणुकीसाठी भारत सरकारकडून विशेष सहाय्य³ (50 वर्षांसाठी व्याजमुक्त कर्ज) मुक्त करण्यात आले. ही परिवर्तनशीलता त्यांचे

³ या योजनेतर्गत, महाराष्ट्र शासनास 2000-21 मध्ये ₹ 514 कोटी, 2021-22 मध्ये ₹ 771.73 कोटी, 2022-23 मध्ये ₹ 6,744.16 कोटी, 2023-24 मध्ये ₹ 5,376.31 कोटी व 2024-25 मध्ये ₹ 6,726.64 कोटी प्राप्त झाले.

प्रासंगिक व योजनाबद्ध स्वरूप प्रतिबिंबित करते जी अधिक नियोजित वित्तपुरवठा करणाऱ्या अंतर्गत ऋणांप्रमाणे नसते.

स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या तुलनेत कर्जात झपाट्याने वाढ ही कर्जाच्या स्थिरतेवरील वाढता ताण दर्शवते. कर्जाच्या रकमेत वाढ झाल्यामुळे व्याज देयकाच्या जबाबदाऱ्या वाढू शकतात, ज्यामुळे विकासात्मक खर्चासाठी वित्तीय कक्षा कमी होऊ शकते.

1.2.3 वित्त आयोगाची प्रक्षेपणे आणि प्रत्यक्ष

वित्तीय वर्ष 2020- 21 ते 2024-25 साठी 15^{व्या} वित्त आयोगाचा प्रक्षेपित महसूल, तूट आणि स्थूल राज्य उत्पन्न आणि प्रत्यक्ष आकडेवारी तक्ता 1.13 मध्ये दर्शविली आहे.

तक्ता 1.13: 15^{व्या} वित्त आयोगाचे प्रक्षेपण आणि प्रत्यक्ष

	2020-21		2021-22		2022-23		2023-24		2024-25	
	प्रक्षेपण	प्रत्यक्ष	प्रक्षेपण	प्रत्यक्ष	प्रक्षेपण	प्रत्यक्ष	प्रक्षेपण	प्रत्यक्ष	प्रक्षेपण	प्रत्यक्ष
स्थूल राज्य उत्पन्न (2011-12 मालिका- चालू किंमती)	3197657	2610651	2798375	3143821	3022845	3641543	3316610	4055847	4083534	4531518
स्वतःच्या महसुली जमा	274977	269468	208230	333312	227899	405678	253989	430596	323858	481906
राज्याचा स्वतःचा कर महसूल	253587	164255	191582	220927	209782	277486	233935	302343	262455	344999
राज्याचा स्वतःचा करेतर महसूल	21391	15975	16648	19307	18117	16776	20054	20858	22323	22284
केंद्रीय कर/शुल्कात राज्याचा हिस्सा	52465	36504	41603	54318	46280	60001	52076	71350	59163	81293
स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या टक्केवारीनुसार महसुली तूट	1.73	1.58	0.61	0.52	0.94	0.053	1.36	0.34	1.78	0.66
स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या टक्केवारीनुसार वित्तीय तूट	4.5	2.74	4.0	2.05	3.5	1.86	3.0	2.23	3.0	2.74

स्रोत: 15^{व्या} वित्त आयोगाचा अहवाल आणि संबंधित वर्षांचे वित्त लेखे

2020-25 मधील प्रत्यक्ष वित्तीय निष्कर्ष सातत्याने पंधराव्या वित्त आयोगाच्या प्रक्षेपणापेक्षा जास्त आहेत, स्थूल राज्य उत्पन्न वाढ आणि महसुलाची प्लावकता यामुळे राज्याला महसूल आणि वित्तीय तूट अंदाजित पातळीपेक्षा कमी राखता आली.

1.2.4 खर्च

शासकीय खर्चाचे महसुली खर्च, भांडवली खर्च आणि कर्ज व अग्रिमे असे वर्गीकरण केले जाते. महसुली खर्चांमध्ये प्रशासकीय आणि आस्थापना खर्चासह विभागांच्या देखभाल, दुरुस्ती आणि दैनंदिन कामकाजाच्या खर्चाचा समावेश होतो. भांडवली खर्च प्रकल्पांच्या प्रारंभिक बांधकामाशी आणि मालमतेत मंजूर सुधारणा किंवा वाढीशी संबंधित आहे. कर्ज

आणि अग्रिमांमध्ये शासनाने सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रम आणि इतर संस्थांना प्रदान केलेल्या निधीचा समावेश असतो, जो कालांतराने वसूल करता येतो. खर्च, स्थूल राज्य उत्पन्नाशी टक्केवारी आणि त्याच्या घटकांचा हिस्सा यांचा तपशील अनुक्रमे तक्ता 1.14, आलेख 1.17 आणि आलेख 1.18 मध्ये दर्शविला आहे.

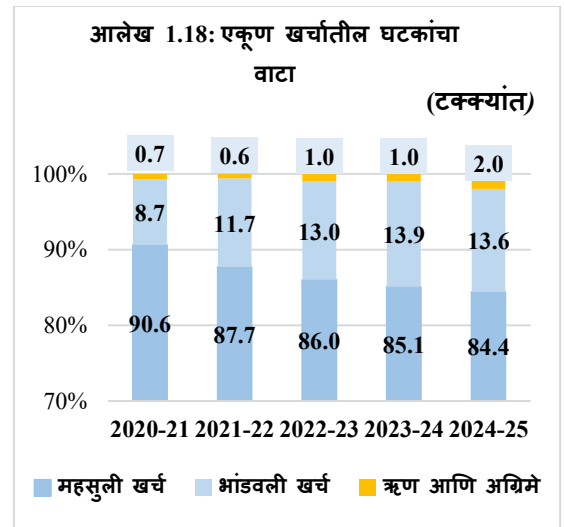
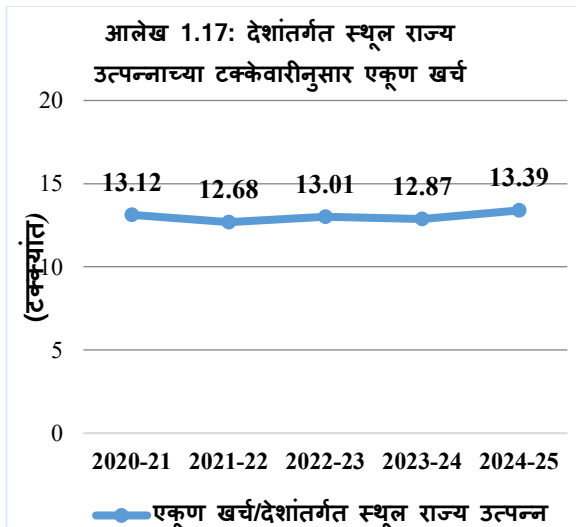
तक्ता 1.14: एकूण खर्च आणि त्याची संरचना

मापदंड	2020-21	2021-22	2022-23	2023-24	2024-25
एकूण खर्च	342638.31	398792.31	473922.42	521898.02	606809.56
महसुली खर्च	310609.76	349685.89	407614.40	444350.46	511901.19
भांडवली खर्च	29686.70	46670.39	61643.61	72573.40	82773.32
कर्ज आणि अग्रिमे	2341.85	2436.03	4664.41	4974.16	12135.05
आकस्मिक निधीत विनियोजन	1500.00	0.00	200.00	0.00	0.00

(र कोटीत)

स्रोत: संबंधित वर्षांचे वित्तीय लेखे

एकूण खर्च 2020-21 मधील ₹ 3.43 लाख कोटींवरून सातत्याने वाढून 2024-25 मध्ये ₹ 6.07 लाख कोटी पर्यंत पोहोचला. यातून या कालावधीत शासकीय कामकाजाच्या विस्ताराचे प्रतिबिंब दिसून येते. 2020-21 मधील सुमारे 91 टक्क्यांवरून 2024-25 मध्ये सुमारे 84 टक्क्यांपर्यंत महसुली खर्चाचा सातत्यपूर्ण प्रमुख हिस्सा आहे. भांडवली खर्चात लक्षणीय वाढ नोंदवली गेली आहे, अजून ती पाच वर्षांत जवळजवळ तिप्पट झाली आहे, जी विशेषतः 2021-22 पासून मालमता निर्मिती खर्चाच्या हळूहळू सशक्तीकरणाकडे लक्ष वेधते. 2023-24 पर्यंत कर्ज आणि अग्रिमे हा तुलनेने अल्प घटक राहिला परंतु 2024-25 मध्ये त्यात झपाट्याने वाढ झाली, ज्यामुळे अधिक आर्थिक सहाय्याकरीता खर्च करण्याच्या संरचनेत बदल झाल्याचे निदर्शनास आले. एकंदरीत, भांडवली खर्चाचा हिस्सा कालांतराने सुधारला असला तरी, खर्चाची संरचना मोठ्या प्रमाणात महसूल-आधारित राहिली आहे, जी विकासात्मक खर्च आणि वित्तीय स्थिरता यांच्यात संतुलन राखण्याची गरज अधोरेखित करते.

2024-25 या आर्थिक वर्षात राज्याने केलेल्या एकूण ₹ 6,06,809.56 कोटींच्या खर्चापैकी ₹ 29,709.74 कोटींचा काही भाग वित्त आयोगाकडून मिळणारे अनुदान आणि केंद्रीय पुरस्कृत योजनेतील केंद्र सरकारचा हिस्सा यांसारख्या जमांमधून केलेला आहे.

क्षेत्र-निहाय एकूण खर्च

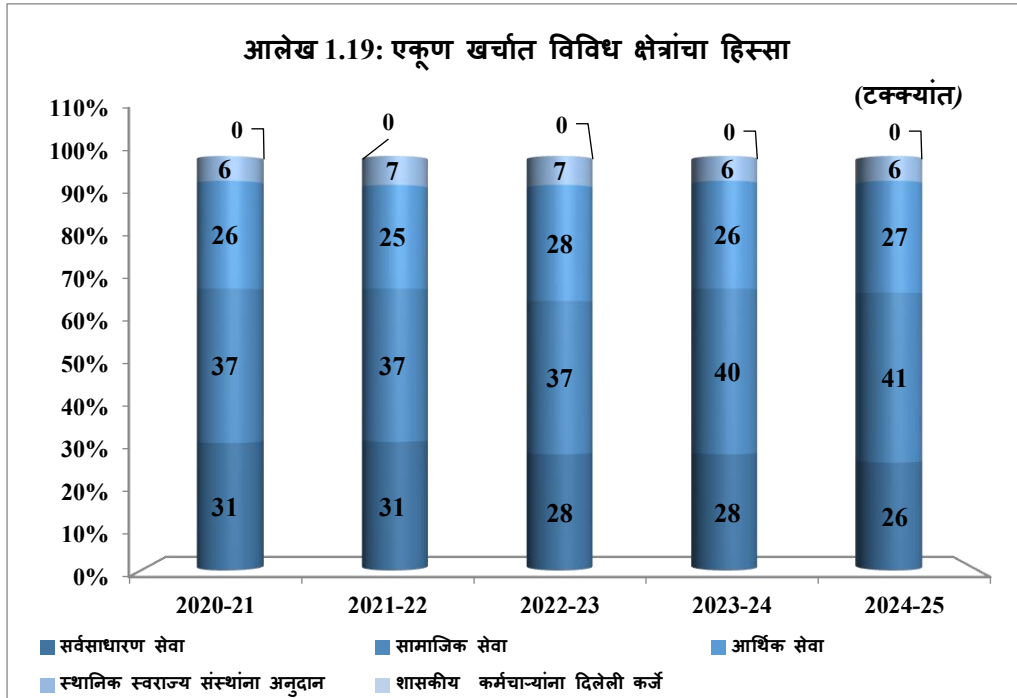
2020-21 ते 2024-25 दरम्यान एकूण खर्चाची क्षेत्र-निहाय संरचना तक्ता 1.15 मध्ये आणि दहा वर्षांसाठी परिशिष्ट 1.1 मध्ये दर्शविले आहे. याशिवाय, एकूण खर्चातील विविध क्षेत्रांचा तुलनात्मक हिस्सा आलेख 1.19 मध्ये दर्शविला आहे.

तक्ता 1.15: एकूण खर्चाची क्षेत्र-निहाय संरचना

(₹ कोटीत)

मापदंड	2020-21	2021-22	2022-23	2023-24	2024-25
सर्वसाधारण सेवा	105350.14	124426.53	134117.37	145454.60	159490.96
सामाजिक सेवा	127591.26	148469.10	175509.53	206967.85	249305.90
आर्थिक सेवा	89073.92	99449.15	130712.98	136753.97	161242.60
स्थानिक स्वराज्य संस्थांना अनुदाने	20396.38	25962.54	32874.49	31888.67	35780.02
शासकीय कर्मचाऱ्यांना कर्जे आणि अग्रिमे	226.61	484.99	708.05	832.93	990.08

स्त्रोत : संबंधित वर्षांचे वित्तीय लेखे

(स्त्रोत: संबंधित वर्षांचे वित्तीय लेखे)

राज्याचा एकूण खर्च 2020-21 मधील ₹ 3,42,638.31 कोटींवरून वाढून 2024-25 मध्ये ₹ 6,06,809.56 कोटी झाला. खर्चाची रचना सर्वसाधारण, सामाजिक आणि आर्थिक सेवा या सर्व क्षेत्रांमधील महसुली खर्चाचे स्पष्ट प्राबल्य दर्शवते - ज्यावरून

सूचित होते की राज्याच्या खर्चाचा एक मोठा हिस्सा वेतन, निवृत्तीवेतन आणि देखभाल यासारख्या आवर्ती आणि उपभोग-संबंधित दायित्वे पूर्ण करण्यासाठी निर्देशित केला जातो. सर्वसाधारण सेवांमध्ये, महसुली खर्च हा जवळजवळ संपूर्ण खर्च असून सामाजिक आणि आर्थिक सेवांमध्ये तो अनुक्रमे सुमारे 90 टक्के आणि 70 टक्के आहे.

याउलट, मत्ता निर्मिती आणि दीर्घकालीन उत्पादक क्षमतेत योगदान देणारा भांडवली खर्च तुलनेने कमी असून वर्षानुवर्षे अस्थिरता दर्शवतो. जरी निरपेक्ष अटींमध्ये एकूण वाढ झाली असली तरी, विशेषतः आर्थिक आणि सामाजिक सेवांमध्ये, वर्षानुवर्षे चढ-उतार गुंतवणूकीच्या प्राधान्यक्रमांमध्ये विसंगती दर्शवितात. कर्ज आणि अग्रिमांवरील खर्च नगण्य असून विकासात्मक कर्जाला प्रोत्साहन देण्यासाठी या साधनाचा मर्यादित वापर दर्शवितो.

विशेषतः सामाजिक आणि आर्थिक क्षेत्रातील भांडवली खर्चात अधिक शाश्वत आणि स्थिर वाढ झाल्यास खर्चाची गुणवत्ता वाढेल आणि दीर्घकालीन वाढ आणि विकास उपक्रमांना समर्थन मिळेल.

1.2.4.1 महसुली खर्च

मागील थकीत सेवा आणि दायित्वे यांचा सध्याचा स्तर राखण्यासाठी महसूल खर्च केला जातो. त्यामुळे राज्याच्या पायाभूत सुविधा आणि सेवा जाळ्यात कोणतीही भर पडत नाही. महसुली खर्चातील वाढ, एकूण खर्चाशी त्याचे गुणोत्तर, स्थूल राज्य उत्पन्न आणि महसुली जमा तक्ता 1.16 मध्ये दर्शविले आहेत.

तक्ता 1.16: महसुली खर्च - मूळ मापदंड

(₹ कोटीत)

मापदंड	2020-21	2021-22	2022-23	2023-24	2024-25
एकूण खर्च	342638.31	398792.31	473922.42	521898.02	606809.56
महसुली खर्च	310609.76	349685.89	407614.40	444350.46	511901.19
महसुली जमेच्या टक्केवारीत महसुली खर्च	115.27	104.91	100.48	103.19	106.22
एकूण खर्चाच्या टक्केवारीत महसुली खर्च	90.65	87.69	86.01	85.14	84.36
महसुली खर्च /स्थूल राज्य उत्पन्न (टक्के)	11.90	11.12	11.19	10.96	11.30
वार्षिक प्रगती (टक्केवारीत)					
महसुली खर्च	3.43	12.58	16.57	9.01	15.20
स्थूल राज्य उत्पन्न वाढ/प्रगती	-1.74	20.42	15.83	11.38	11.73
स्रोत: संबंधित वर्षाचे वित्तीय लेखे					

दहा वर्षांच्या कालावधीतील (2015-16 ते 2024-25) एकूण खर्च आणि महसूल खर्चाचा कल परिशिष्ट 1.1 मध्ये दर्शविला आहे.

एकूण खर्चाच्या हिश्यात हळूहळू घट होत असूनही, बहुतेक वर्षांमध्ये महसुली खर्च महसुली जमेपेक्षा जास्त राहिला, 2024-25 मध्ये त्याची वाढ स्थूल राज्य उत्पन्नापेक्षा अधिक असल्यामुळे महसूल शिलकीवर सातत्याने ताण असल्याचे दिसून येते.

अ. क्षेत्र-निहाय महसुली खर्च

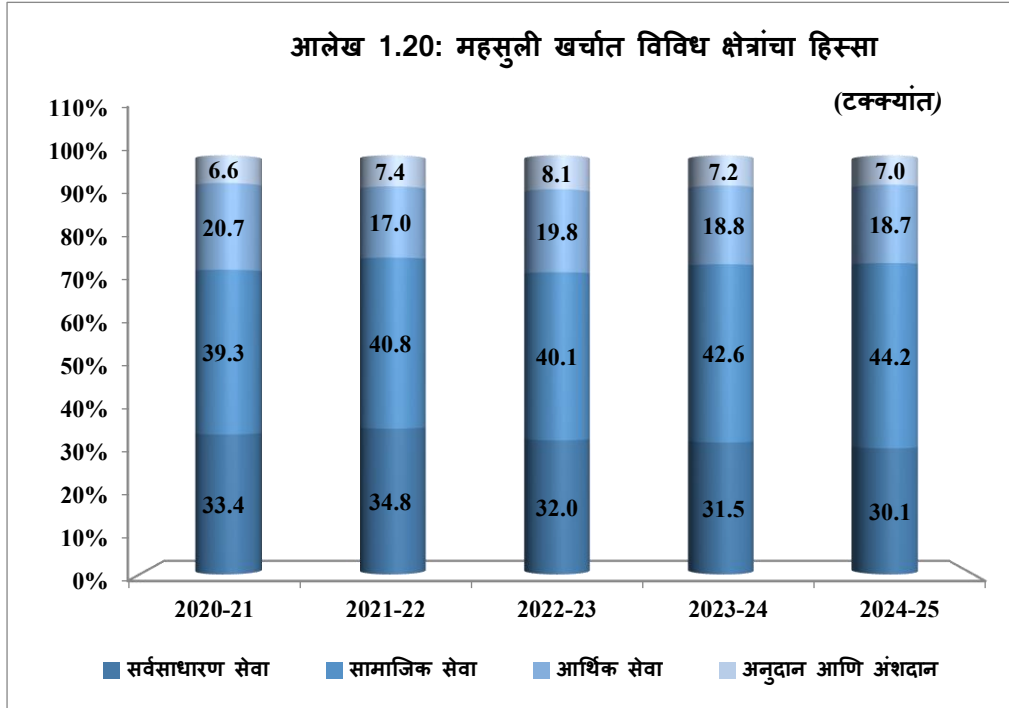
महसुली खर्चाची क्षेत्र-निहाय संरचना तक्ता 1.17 मध्ये दर्शविली आहे आणि महसुली खर्चातील विविध क्षेत्रांचा सापेक्ष हिस्सा आलेख 1.20 मध्ये दर्शविला आहे. क्षेत्र-निहाय तपशीलवार खर्च परिशिष्ट 1.2 मध्ये दर्शविला आहे.

तक्ता 1.17: क्षेत्र-निहाय महसुली खर्च

(₹ कोटीत)

मापदंड	2020-21	2021-22	2022-23	2023-24	2024-25
सर्वसाधारण सेवा	103853.75	121745.32	130590.81	139874.71	154221.72
सामाजिक सेवा	122023.44	142523.26	163329.15	189224.05	226084.95
आर्थिक सेवा	64336.19	59454.77	80819.94	83363.03	95814.50
सहाय्यक अनुदाने आणि अंशदान	20396.38	25962.54	32874.49	31888.67	35780.02

स्त्रोत: संबंधित वर्षांचे वित्तीय लेखे

2024-25 मध्ये सामाजिक सेवा अंतर्गत महसुली खर्च वाढून ₹ 2,26,084.95 कोटी झाला, कारण सामान्य शिक्षण (₹ 83,879.64 कोटी) आणि सामाजिक सुरक्षा आणि कल्याण (₹ 45,760.13 कोटी) वर भरीव खर्च झाला. महिला कल्याणअंतर्गत 2023-24 मधील ₹261.78 कोटीवरून 2024- 25 मध्ये ₹ 33,554.36 कोटी इतकी तीव्र वाढ

दिसून आली, विशेषतः 'मुख्यमंत्री माझी लाडकी बहीण योजना' या योजनेअंतर्गत, ज्यात भांडवल निर्मितीऐवजी लोककल्याणाभिमुख हस्तांतरणाकडे मोठा कल दिसून आला. 2023-24 च्या तुलनेत गृहनिर्माण (54.69 टक्के) आणि पाणीपुरवठा आणि स्वच्छता (31.81 टक्के) या खर्चात लक्षणीय घट झाली आहे, ज्यामुळे सामाजिक क्षेत्रातील पायाभूत सुविधांशी संबंधित गुंतवणूकीत घट झाली आहे, ज्यामुळे सेवा वितरणाच्या शाश्वततेवर विपरित परिणाम होऊ शकतो.

आर्थिक सेवा अंतर्गत महसूल खर्च 2023-24 ते 2024-25 पर्यंत 14.94 टक्क्यांनी वाढून ₹ 95,814.50 कोटीवर पोहोचला. जवाहर ग्राम समृद्धी योजना आणि अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमातींसाठी लक्षित कार्यक्रमसह केंद्रीय सहाय्य योजनांशी संबंधित वाढीसह कृषी आणि संलग्न सेवा आणि ग्रामीण विकासावरील खर्चाचा वाढता कल निदर्शनास येतो.

ऊर्जा क्षेत्रातील खर्चात 40.54 टक्क्यांची भरिव वाढ (₹ 18,396.57 कोटी) मुख्यत्वे कृषी पंप ग्राहकांसाठी ऊर्जा दरातील सवलतींमुळे झाली. यामुळे ग्रामीण उपजीविकेचे समर्थन होत असताना, यामुळे वारंवार देण्यात येणाऱ्या अर्थसहाय्यात देखील भर पडते, ज्यामुळे पायाभूत सुविधांच्या विस्तारासाठी वित्तीय कक्षेवर संभाव्यतः ताण येतो.

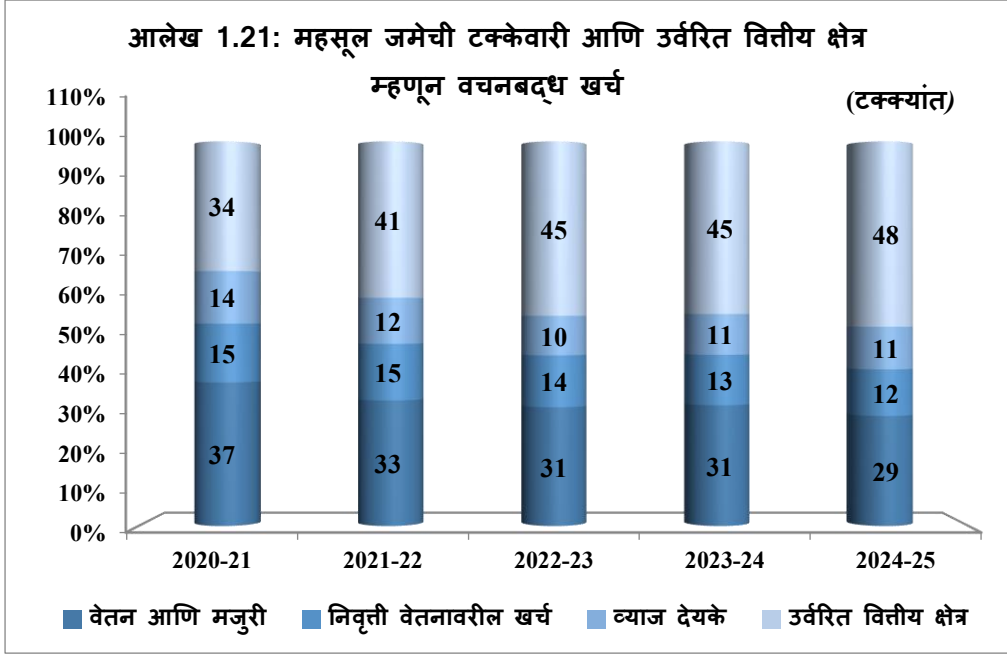
ब वचनबद्ध खर्च

महसूल लेख्यावरील राज्य शासनाच्या वचनबद्ध खर्चामध्ये व्याज देयके, वेतन आणि मजुरी आणि निवृत्तीवेतनावरील खर्च यांचा समावेश आहे. शासकीय संसाधनांवर त्याचा पहिला प्रभार आहे. वचनबद्ध खर्चाचे घटक तक्ता 1.18 मध्ये दर्शविला आहे आणि महसूल जमेची टक्केवारी म्हणून वचनबद्ध खर्च आणि इतर खर्चासाठी उर्वरित वित्तीय कक्षा आलेख 1.21 मध्ये दर्शविली आहे

तक्ता 1.18: वचनबद्ध खर्चाचे घटक

(₹ कोटीत)

वचनबद्ध खर्चाचे घटक	2020-21	2021-22	2022-23	2023-24	2024-25
वेतन आणि मजुरी*	100529.17	108791.45	125409.39	135044.82	137979.17
निवृत्ती वेतनावरील खर्च	41194.31	49112.25	54575.45	56598.13	58262.46
व्याज प्रदाने	36969.77	40158.04	41689.16	45651.91	53455.11
एकूण	178693.25	198061.74	221674.00	237294.86	249696.74
महसुली खर्चाची टक्केवारी म्हणून वचनबद्ध खर्च	57.53	56.64	54.38	53.40	48.78
* सहाय्यक अनुदानातून प्रदान केलेली वेतने समाविष्ट स्रोत: संबंधित वर्षाचे वित्तीय लेखे					

(स्रोत: संबंधित वर्षांचे वित्तीय लेखे)

वेतन आणि मजुरी, निवृत्तीवेतन आणि व्याज देयके यांचा समावेश असलेला वचनबद्ध खर्च राज्याच्या महसुली जमेतून बराचसा केला जातो. 2020-21 आणि 2024-25 दरम्यान, महसुली जमा ₹ 2,69,467.91 कोटीवरून ₹ 4,81,906.43 कोटी (सुमारे 79 टक्क्यांनी वाढ) पर्यंत वाढली, तर वचनबद्ध खर्च ₹ 1,78,693.25 कोटीवरून ₹ 2,49,696.74 कोटी (सुमारे 40 टक्क्यांनी वाढ) पर्यंत वाढला. महसुली जमेमध्ये वचनबद्ध खर्चाचा वाटा, जरी 2020-21 मधील 66.31 टक्क्यांवरून 2024-25 मध्ये 51.81 टक्क्यांपर्यंत किरकोळ घट दर्शवत असला तरी, लक्षणीय राहिला.

स्थूल राज्य उत्पन्न टक्केवारीनुसार वचनबद्ध खर्च 2020-21 मधील 6.84 टक्क्यांवरून 2024-25 मध्ये 5.51 टक्क्यांवर घसरला. अलिकडच्या वर्षात राज्याने वित्तीय कक्षेत काही सुधारणा दर्शविली आहे, परंतु वचनबद्ध खर्च जास्त असून वित्तीय लवचिकतेवर मर्यादा आणत आहे. दीर्घकालीन वित्तीय शाश्वतता सुनिश्चित करण्यासाठी उत्पादक आणि भांडवली खर्चाला प्राधान्य देण्यासाठी सातत्यपूर्ण प्रयत्नांची गरज आहे.

क. अर्थसहाय्य

मागील वर्षाच्या तुलनेत चालू वर्षात अनुदानात ₹ 8,035.68 कोटी (16.72 टक्के) वाढ झाली. ही वाढ प्रामुख्याने कृषी पंप ग्राहकांना ऊर्जा दरातील सवलतीवर ₹ 5,629.09 कोटी आणि कापूस, सोयाबीन आणि इतर तेलबिया पिकांच्या उत्पादकता वाढीसाठी आणि मूल्य साखळी विकासासाठी विशेष कृती योजनेवर ₹ 2,601 कोटीची वाढ झाल्यामुळे झाली होती.

2020-21 ते 2024-25 साठी विभाग-निहाय प्रमुख अर्थसहाय्य तक्ता 1.19 मध्ये दर्शविले आहेत.

तक्ता 1.19: वित्तीय वर्ष 2020-21 ते 2024-25 दरम्यान विभाग-निहाय अर्थसहाय्य

(₹ कोटीत)

अनु. क्र.	वचनबद्ध खर्चाचे घटक	2020-21	2021-22	2022-23	2023-24	2024-25
1	कृषी, पशुसंवर्धन, दुग्धव्यवसाय विकास आणि मत्स्यव्यवसाय	4653.18	5419.01	6696.60	15561.84	19545.78
2	उद्योग, ऊर्जा आणि कामगार	10351.51	15143.42	18377.24	17314.45	21881.82
3	सामाजिक न्याय आणि विशेष सहाय्य	1924.21	1593.41	2299.47	2606.76	2304.34
4	अन्न, नागरी पुरवठा आणि ग्राहक संरक्षण	2125.25	2399.96	3587.06	2956.97	2269.45
5	सहकार, विपणन आणि वस्त्रोद्योग	17333.20	1203.70	6641.38	2539.11	1421.91
6	गृह	2321.08	2130.00	3303.00	3960.00	3890.01
7	ग्राम विकास	208.08	262.60	378.58	2305.36	1626.90
8	आदिवासी विकास	1725.04	868.69	1771.26	666.30	3021.56
9	अन्य विभाग	220.03	116.41	103.78	142.70	127.42
एकूण अर्थसहाय्य		40861.58	29137.20	43158.36	48053.49	56089.18
स्त्रोत: 2024-25 साठीचे वित्तीय लेखे						

2024-25 मध्ये ₹ 1,000 कोटी पेक्षा जास्त प्रमुख अर्थसहाय्य योजना तक्ता 1.19 मध्ये दर्शविल्या आहेत.

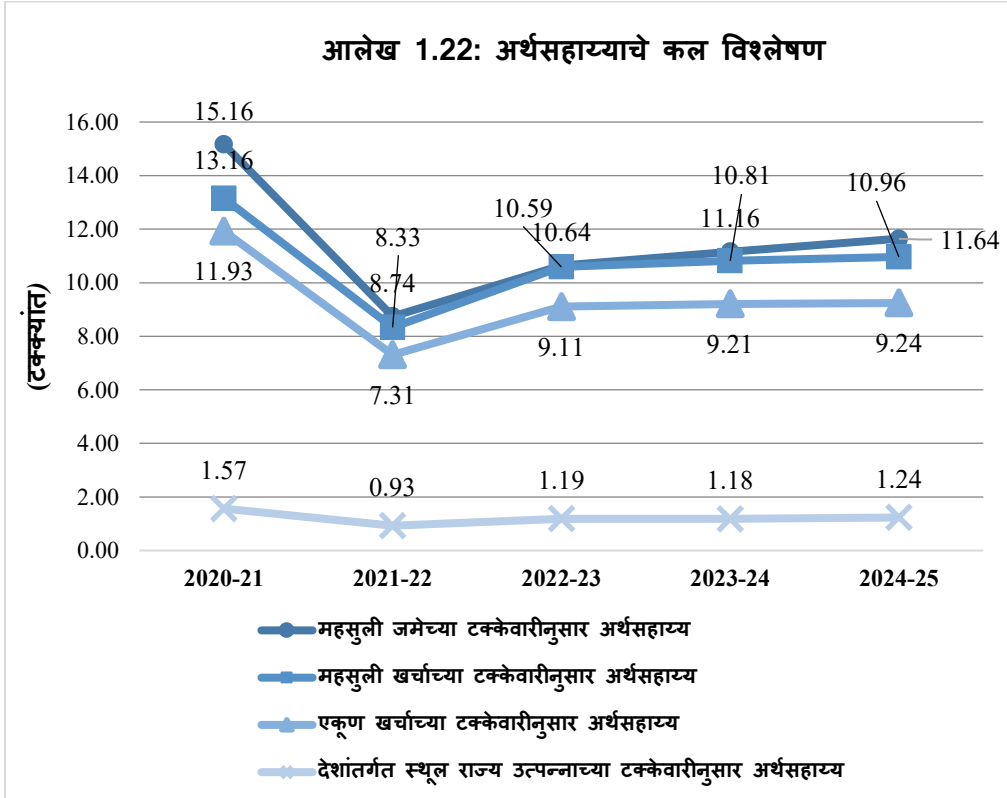
तक्ता: 1.19 (अ): 2024-25 मध्ये ₹ 1,000 कोटी पेक्षा जास्त प्रमुख अर्थसहाय्य योजना

अनु. क्र.	योजनेचे वर्णन	रक्कम (₹ कोटीत)
1	कृषी पंप ग्राहकांसाठी ऊर्जा दरात सवलत	12985.00
2	नमो शेतकरी महासन्मान निधी योजना (100 टक्के राज्य योजना)	5975.28
3	प्रधानमंत्री पीक विमा योजनेंतर्गत हप्त्यावर अर्थसहाय्य	5814.56
4	प्रोत्साहन पॅकेज योजनेंतर्गत प्रोत्साहन ⁴	5600.00
5	आस्थापना- परिवहन आयुक्त (महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळाला झालेल्या तोट्याची भरपाई करण्यासाठी)	3820.00
6	कापूस, सोयाबीन आणि इतर तेलबिया पिकांची उत्पादकता आणि मूल्य साखळी विकासासाठी विशेष कृती योजना	3116.87
7	अतिरिक्त दुधाचे रूपांतरण आणि निर्यातीसाठी अनुदान	1399.36
8	केंद्रीय आधारभूत किंमत योजनेंतर्गत तूट भरून काढण्यासाठी अनुदान	1380.19
9	औद्योगिक ग्राहकांना ऊर्जा दरात सवलत	1200.00
10	प्रधानमंत्री आवास योजना (ग्रामीण) (केंद्राचा हिस्सा 60 टक्के)	1179.35
11	यंत्रमाग ग्राहकांसाठी ऊर्जा दरात सवलत	1100.00
स्त्रोत: 2024-25 साठीचे वित्तीय लेखे		

⁴ कमी विकसित भागात उद्योगांचा प्रसार करण्यास वितरण करण्यास प्रोत्साहित करण्यासाठी शासन प्रोत्साहन पॅकेज योजना म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या योजने अंतर्गत 1964 पासून राज्यातील विकसनशील प्रदेशात नवीन/ विस्तारित घटक स्थापन करण्यासाठी प्रोत्साहनांचे पॅकेज देत आहे.

वरील तक्त्यात दर्शविल्याप्रमाणे, 2024-25 मधील सर्वात मोठा अर्थसहाय्याचा हिस्सा घेणारा घटक म्हणजे कृषी पंप ग्राहकांना ऊर्जा दरातील सवलत, जी एकूण अनुदान वितरणाच्या 23 टक्के होती. नमो शेतकरी महासन्मान निधी योजना, पीक विमा प्रीमियम आणि पॅकेज योजना या चार योजनांना दिलेल्या अर्थसहाय्यासह या चार योजनांचा हिस्सा वर्षभरातील एकूण अर्थसहाय्याच्या 54 टक्के आहे.

2020-21 ते 2024-25 दरम्यान महसुली जमा, महसुली खर्च, एकूण खर्च आणि स्थूल राज्य उत्पन्न यांच्या टक्केवारीनुसार अर्थसहाय्याचा कल आलेख 1.22 मध्ये दर्शविला आहे.

(स्रोत: संबंधित वर्षाचे वित्तीय लेखे)

2022-23 पासून राज्याच्या जमा आणि खर्चातील अनुदानाचा मदतीचा हिस्सा वाढला, जो अर्थसहाय्य वचनबद्धतेमुळे वाढता वित्तीय ताण सूचित करतो. सामाजिक-आर्थिक उद्दिष्टे साध्य करण्यात अर्थसहाय्य महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावत असताना, महसुली जमा आणि एकूण खर्चाच्या प्रमाणात अर्थसहाय्याचा खर्चाचा वाढता कल वाढता वित्तीय भार दर्शवतो. या अर्थसहाय्याचा महत्त्वपूर्ण हिस्सा, विशेषतः वीज दर सवलती आणि कृषी सहाय्य योजनांशी संबंधित अर्थसहाय्ये वारंवार येतात, ज्यामुळे वित्तीय लवचिकता मर्यादित होते.

शासनाने, लक्षित अर्थसहाय्याला प्राधान्य देणे, गळती कमी करणे आणि आर्थिक संसाधने सामाजिक आणि आर्थिक परिणाम असलेल्या योजनांकडे वळवली जातील याची खात्री करण्यासाठी मोठ्या अर्थसहाय्य योजनांचे मूल्यांकन करावे.

डी. स्थानिक स्वराज्य संस्था आणि इतर संस्थांना राज्य शासनाकडून वित्तीय सहाय्य

2020-21 ते 2024-25 दरम्यान स्थानिक स्वराज्य संस्था आणि इतर संस्थांना अनुदानाद्वारे प्रदान केलेले सहाय्य तक्ता 1.20 मध्ये दर्शविले आहे.

तक्ता 1.20: स्थानिक स्वराज्य संस्था व इतर संस्थांना वित्तीय सहाय्य

(₹ कोटीत)

संस्था	2020-21	2021-22	2022-23	2023-24	2024-25
(अ) स्थानिक स्वराज्य संस्था					
महानगरपालिका आणि नगरपालिका	30101.99	36340.72	40832.22	52755.18	50608.71
महानगरपालिका आणि नगरपालिकांना भांडवली मालमत्ता निर्माण करण्यासाठी अनुदाने	0	84	140	193	250.32
जिल्हा परिषद आणि इतर पंचायती राज संस्था	28724.25	29417.83	37504.47	42463.31	45757.56
पंचायती राज संस्थांसाठी भांडवली मालमत्ता निर्माण करण्यासाठी अनुदाने	350	113	213	120	139.82
एकूण (अ)	58826.24	65758.55	78336.69	95218.49	96366.27
(ब) अन्य					
शैक्षणिक संस्था (अनुदानित शाळा, अनुदानित महाविद्यालये, विद्यापीठे इ.)	35899.78	39536.97	47821.21	54108.80	53746.17
विकास प्राधिकरण	2303.49	1631.33	4511.15	3302.54	4560.92
रुग्णालये आणि इतर धर्मादाय संस्था	7345.86	9693.05	8030.81	10054.35	11226.91
इतर संस्था	29405.90	38152.96	49090.03	42184.68	77395.87
एकूण (ब)	74955.03	89014.31	109453.2	109650.37	146659.87
एकूण (अ+ब)	133781.27	154772.86	187789.89	204868.86	243026.14
भांडवली मालमत्ता निर्मितीसाठी एकूण सहाय्य अनुदाने	1686.84	1254.48	1891.15	2018.02	2851.55
महसुली खर्च	310609.76	349685.89	407614.40	444350.46	511901.19
महसुली खर्चाच्या टक्केवारीनुसार सहाय्य	43.07	44.26	46.07	46.11	47.48
स्रोत: संबंधित वर्षाचे वित्तीय लेखे					

2020-21 ते 2024-25 दरम्यान संस्थांना दिल्या जाणाऱ्या शासकीय सहाय्यात स्थिर आणि लक्षणीय वाढ झाली आहे. एकूण सहाय्य 2020-21 मधील ₹ 1,33,781.27 कोटींवरून वाढून 2024-25 मध्ये ₹ 2,43,026.14 कोटींवर पोहोचले. त्याचबरोबर, महसुली खर्चाच्या टक्केवारीत 43.07 टक्क्यांवरून 47.48 टक्क्यांपर्यंत वाढ झाली.

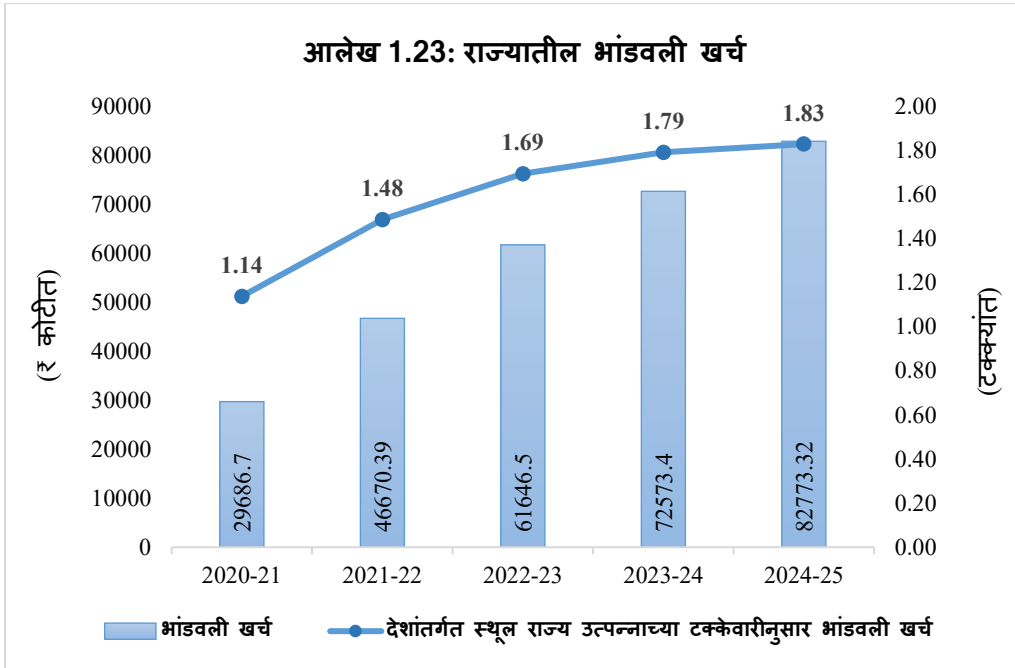
महसुली खर्चात संस्थात्मक सहाय्याचा वाढता हिस्सा स्थानिक संस्था आणि इतर संस्थांचे राज्याच्या सहाय्यावरील वाढते अवलंबित्व दर्शवते. भांडवली अनुदानापेक्षा महसुली सहाय्याचे प्राबल्य मालमत्ता निर्मितीवर मर्यादित भर दर्शविते, ज्यामुळे दीर्घकालीन सेवा वितरण आणि वित्तीय स्थिरतेवर संभाव्य परिणाम होतात.

वर्ष 2024-25 मध्ये, राज्य शासनाने जकात कर रद्द केल्यामुळे नगरपरिषदांना ₹ 2,717.40 कोटी आणि वस्तू आणि सेवा कराच्या अंमलबजावणीमुळे होणाऱ्या महसुलाच्या नुकसानीसाठी महानगरपालिकांना सहाय्य म्हणून ₹ 28,607.34 कोटी दिले.

'इतर' श्रेणी अंतर्गत अनुदानधारक संस्थांना 2020-21 ते 2024-25 दरम्यान लक्षणीय मदत मिळाली. 'इतर' श्रेणी अंतर्गत अनुदानप्राप्त संस्थांची नोंद करणे आणि राज्य शासनाच्या संबंधित अनुदान वितरण विभागांकडे तयार केलेल्या मालमतेचा तपशील नसणे ही चिंतेची बाब आहे, कारण यामुळे असे व्यवहार अपारदर्शक ठरतात.

1.2.4.2 भांडवली खर्च

भांडवली खर्च हा प्रामुख्याने रस्ते, इमारती इत्यादी अचल पायाभूत सुविधांच्या निर्मितीवरील खर्च आहे. केंद्र आणि राज्य या दोन्ही ठिकाणी, भांडवली खर्च हा अर्थसंकल्पीय सहाय्य आणि अतिरिक्त अर्थसंकल्पीय संसाधने/ अर्थसंकल्पबाह्य कर्जातून पूर्ण केला जात आहे. यात राज्य शासनाने कंपन्या/महामंडळांमध्ये केलेल्या गुंतवणुकीचाही समावेश आहे. गेल्या पाच वर्षांतील म्हणजेच 2020-21 ते 2024-25 या कालावधीतील भांडवली खर्चाचा कल **आलेख 1.23** मध्ये दर्शविला आहे. गेल्या दहा वर्षांतील (2015-16 ते 2024-25) भांडवली खर्चाचा कल **परिशिष्ट 1.1** मध्ये दर्शविला आहे.

(स्रोत: संबंधित वर्षांचे वित्तीय लेखे)

₹ 82,773.32 कोटींच्या भांडवली खर्चाव्यतिरिक्त, राज्य शासनाने स्थानिक स्वराज्य संस्था आणि इतर संस्थांना भांडवली मालमत्ता निर्मितीसाठी अनुदान सहाय्य म्हणून ₹ 2,851.55 कोटी हस्तांतरित केले. कर्ज जमेच्या तुलनेत भांडवली खर्चाची टक्केवारी 57.63 टक्के होती, ज्यावरून हे सूचित होते की कर्जाचे पायाभूत सुविधांच्या विकासात योग्य प्रमाणात रूपांतर झाले नाही.

राज्याचा भांडवली खर्च 2020-21 मधील ₹ 29,686.70 कोटींवरून वाढून 2024-25 मध्ये ₹ 82,773.32 कोटी झाला आहे. 2020-21 मध्ये 18 टक्क्यांच्या घसरणीनंतर, मुख्यत्वे कोविड- 19 महामारीमुळे उद्भवलेल्या वित्तीय ताणामुळे, भांडवली खर्चाने 2021-22 मध्ये 57 टक्क्यांच्या वाढीसह जोरदार उसळी घेतली आणि त्यानंतर मात्र मध्यम दराने वाढ सुरुच राहिली. स्थूल राज्य उत्पन्नाचा हिस्सा म्हणून, भांडवली खर्च 2020-21 मधील 1.14 टक्क्यांवरून 2024- 25 मध्ये 1.83 टक्क्यांपर्यंत वाढला. एकूण खर्चातील भांडवली खर्चाचा वाटा 2020-21 मधील नऊ टक्क्यांवरून 2024-25 मध्ये 14 टक्क्यांपर्यंत वाढला आहे, जो खर्चाच्या गुणवत्तेत हळूहळू सुधारणा दर्शवतो.

स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या तुलनेत निव्वळ रूपात व स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या सापेक्ष असलेली भांडवली खर्चातील स्थिर वाढ सार्वजनिक खर्चाच्या गुणवत्तेत सुधारणा दर्शवते. तथापि, हा कल टिकवून ठेवणे, अलिकडच्या वर्षात भांडवली जमेमध्ये कर्जामुळे झालेल्या वाढीसह निरंतर महसूल प्लावकतेत आणि विवेकी कर्ज व्यवस्थापनावर अवलंबून असेल.

ए. क्षेत्र-निहाय भांडवली खर्च

भांडवली खर्चाची क्षेत्र-निहाय रचना तक्ता 1.21 मध्ये दिली आहे. क्षेत्र-निहाय तपशीलवार खर्च परिशिष्ट 1.2 मध्ये दर्शविला आहे.

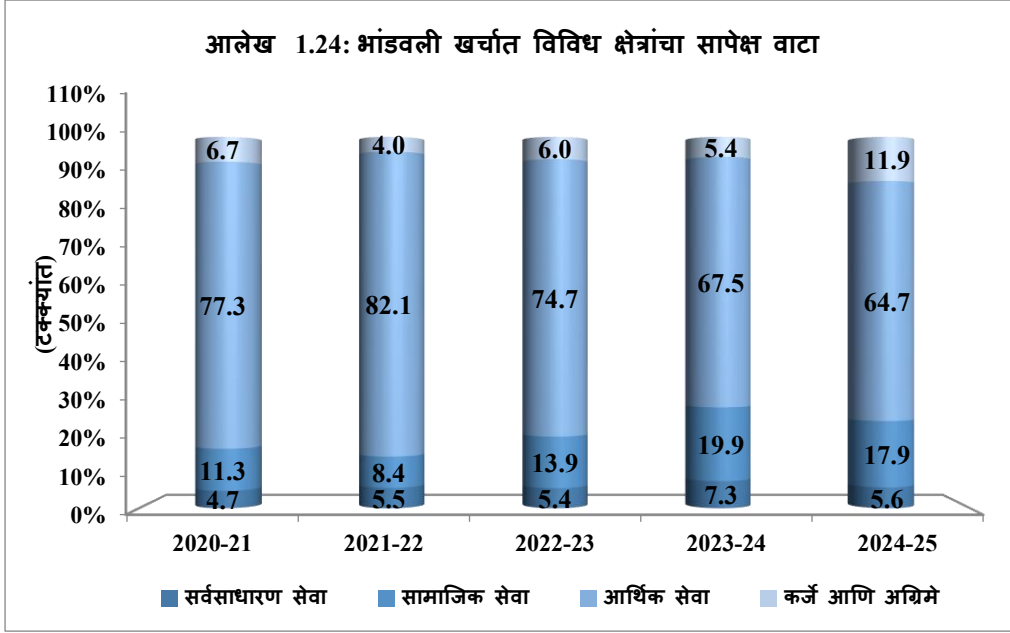
तक्ता 1.21: क्षेत्र-निहाय भांडवली खर्च

(₹ कोटीत)

मापदंड	2020-21	2021-22	2022-23	2023-24	2024-25
सर्वसाधारण सेवा	1496.39	2681.21	3526.56	5579.89	5269.24
सामाजिक सेवा	3593.24	4082.09	9134.20	15243.68	16781.30
आर्थिक सेवा	24597.07	39907.09	48982.85	51749.83	60722.78
कर्ज आणि अग्रिमे*	2115.24	1951.04	3956.36	4141.23	11144.97

*शासकीय कर्मचाऱ्यांना दिलेल्या कर्जाचा समावेश नाही

स्त्रोत: संबंधित वर्षाचे वित्तीय लेखे

(स्रोत: संबंधित वर्षांचे वित्तीय लेखे)

एकूण ₹ 82,773.32 कोटींच्या भांडवली खर्चापैकी, सामाजिक सेवा क्षेत्रांतर्गत ₹ 16,781.30 कोटी खर्च झाला आहे, ज्यामध्ये आदिवासी क्षेत्र उप-योजनेंतर्गत इमारतींच्या बांधकामावर खर्च केलेल्या ₹ 1,268.72 कोटींचा समावेश आहे. वैद्यकीय आणि सार्वजनिक आरोग्यावरील भांडवली खर्च ₹ 5,293.66 कोटी आहे, ज्यामध्ये रुग्णालयांसाठी यंत्रसामग्री आणि उपकरणे खरेदीसाठी ₹ 266.63 कोटी आणि शासकीय वैद्यकीय महाविद्यालये आणि रुग्णालयांचे बळकटीकरण आणि सुधारणा यासाठी ₹ 1,022.36 कोटी खर्च करण्यात आले.

कोविड-19 महामारीमुळे आर्थिक ताण सहन करणाऱ्या राज्यांना आधार देण्यासाठी केंद्र सरकारने ऑक्टोबर 2020 मध्ये 'भांडवली खर्चासाठी राज्यांना विशेष सहाय्य योजना' सुरू केली. राज्यांना भांडवली खर्चाला चालना देण्यासाठी आणि अर्थव्यवस्थेची उत्पादक क्षमता वाढविण्यात मदत करणे हे या योजनेचे उद्दिष्ट आहे. या योजनेअंतर्गत, राज्यांना 50 वर्षांच्या परतफेड कालावधीसह व्याजमुक्त कर्ज प्रदान केले गेले. 2024-25 मध्ये, महाराष्ट्र राज्याला या योजनेंतर्गत ₹ 6,726.64 कोटी प्राप्त झाले. यापैकी ₹ 3,194.96 कोटी 'रस्ते आणि पूल प्रकल्पां'साठी वापरण्यात आले, तर ₹ 747.78 कोटी 'प्रमुख शहरी आणि ग्रामीण पायाभूत सुविधा प्रकल्प पूर्ण करण्यासाठी राज्याचा हिस्सा' यासाठी खर्च करण्यात आले.

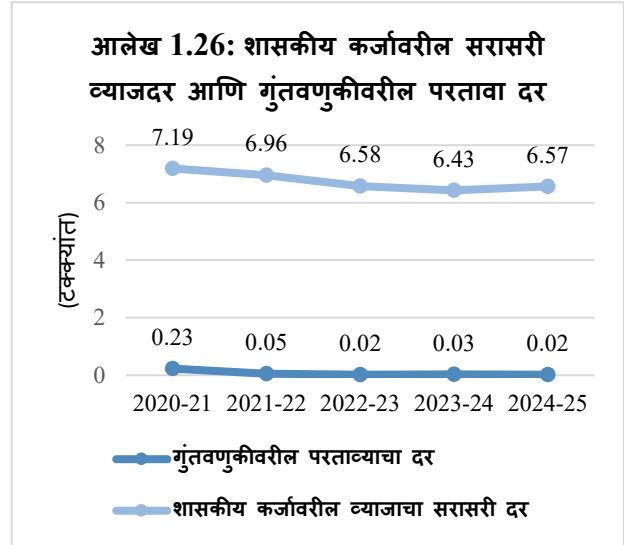
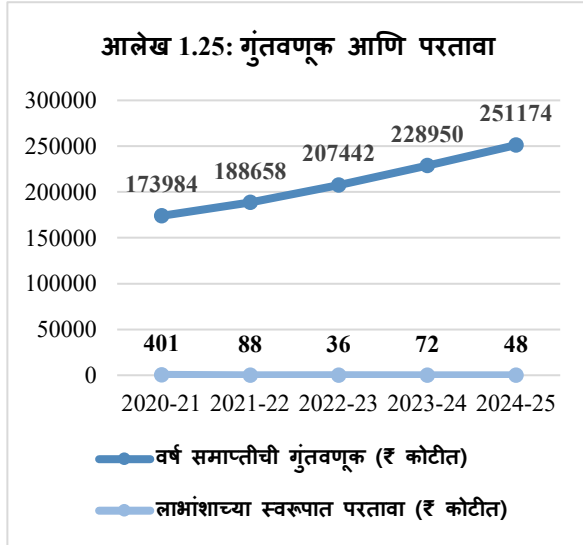
मुंबई महानगरपालिका अधिनियम, 2018 च्या कलम 144 एफ (3) च्या तरतुदीनुसार, "राज्य शासनाने, दरवर्षी या संदर्भात अधिनियमाने केलेल्या योग्य विनियोगानंतर, अधिसूचित प्रकल्प हाती घेतलेल्या महापालिकेला किंवा अभिकरणाला अधिभार आकारलेल्या आणि जमा केलेल्या अधिभाराच्या रक्कमेइतके अनुदान देणे आवश्यक आहे." नगरविकास विभागांतर्गत भांडवली खर्चामध्ये अधिसूचित प्रकल्प असलेल्या शहरांमध्ये स्थित स्थावर मालमत्तांच्या संदर्भात जमा करण्यात आलेल्या महाराष्ट्र मुद्रांक अधिनियमांतर्गत आकारण्यात येणाऱ्या मुद्रांक शुल्कावरील अतिरिक्त एक टक्का

अधिभारासाठी ₹ 2,487.54 कोटी (2023-24 मध्ये ₹ 4,100 कोटी) समाविष्ट आहेत. तथापि, राज्य शासनाने या हस्तांतरणाचा अर्थ अनुदान (महसूल खर्च) ऐवजी भांडवली खर्च म्हणून केला. यामुळे 2024-25 मध्ये भांडवली खर्चात ₹ 2,487.54 कोटींनी (2023-24 दरम्यान ₹ 4,100 कोटी) उनोक्ती झाली आहे आणि त्याच रकमेने महसुली खर्च कमी झाला.

बी. कंपनी, महामंडळे आणि इतर संस्थांमधील गुंतवणुकीची गुणवत्ता

31 मार्च 2025 पर्यंत, राज्य शासनाची कंपनी, महामंडळे आणि इतर संस्थांमध्ये गुंतवणूक ₹ 2,51,173.99 कोटी होती, ज्यात शासकीय कंपनी (₹ 20,238.62 कोटी), सहकारी संस्था (₹ 4,902.76 कोटी), वैधानिक महामंडळे (₹ 2,25,778.27 कोटी), इतर संयुक्त भांडवली कंपनी आणि भागीदारी (₹ 46 लाख), ग्रामीण बँका (₹ 253.56 कोटी) आणि दिवाळखोर ठरलेल्या कंपनी (₹ 32 लाख) यांचा समावेश आहे.

कंपनी, महामंडळे आणि सहकारी बँका आणि सोसायट्यांमध्ये वर्षाच्या शेवटी गुंतवणूकीचा कल आणि या गुंतवणुकीवरील परतावा **आलेख 1.25** मध्ये दर्शविला आहे. शासकीय कर्जावरील व्याजदराच्या तुलनेत केलेल्या गुंतवणुकीवरील परताव्याचा दर (लोक ऋणांवर आधारित) **आलेख 1.26** मध्ये दर्शविला आहे.

स्रोत: संबंधित वर्षांचे वित्तीय लेखे

सी. राज्य शासनाद्वारे कर्ज आणि अग्रिमे

सहकारी संस्था, महामंडळे आणि कंपन्यांमधील गुंतवणुकीव्यतिरिक्त राज्य शासन अनेक संस्थांना/ संघटनांना कर्ज व अग्रिमे देखील प्रदान करत आहे. **तक्ता 1.22** मध्ये 31 मार्च 2025 रोजी थकीत कर्ज आणि अग्रिमांची स्थिती आणि गेल्या पाच वर्षांतील राज्य शासनाने घेतलेल्या कर्जावरील व्याज देयकांच्या तुलनेत व्याज जमा दर्शविली आहे.

तक्ता 1.22: 2020-25 दरम्यान वितरित आणि वसूल झालेल्या कर्जाचे प्रमाण

(₹ कोटीत)

कर्जाचे प्रमाण/व्याज जमा/ कर्जावरील खर्च	2020-21	2021-22	2022-23	2023-24	2024-25
थकीत कर्जाची प्रारंभिक शिल्लक	26100.55	26830.05	28087.20	32109.00	36340.95
वर्षभरात दिलेली अग्रिमे	2341.85	2436.03	4664.41	4974.16	12135.06
वर्षभरात वसूल केलेली रक्कम	1612.35	1178.88	642.62	742.20	694.39
थकीत कर्जाची अंतिम शिल्लक	26830.05	28087.20	32109.00	36340.95	47781.62
निव्वळ वाढ	729.50	1257.15	4021.79	4231.96	11440.68
प्राप्त व्याज	315.87	202.05	180.85	167.59	155.41
शासनाने दिलेल्या कर्जे व अग्रिमांवरील व्याजदर ⁵	1.19	0.74	0.60	0.49	0.37
शासकीय कर्जावरील व्याजाचा सरासरी दर (टक्के)	7.19	6.96	6.58	6.47	6.57
देय व्याज दर आणि जमा व्याज यातील फरक (टक्के)	(-)6.00	(-)6.22	(-)5.98	(-)5.98	(-)6.20
स्रोत: संबंधित वर्षाचे वित्तीय लेखे					

वर्ष 2023- 24 मध्ये राज्य शासनाने ₹ 4,974.16 कोटीची कर्जे दिली होती, त्यात लक्षणीय वाढ होऊन ते वर्ष 2024-25 मध्ये ₹ 12,135.06 कोटीवर पोहोचली. सहकारी संस्थांच्या कर्जातील वाढ हे या वाढीतील प्रमुख योगदान आहे, जे 2023- 24 मधील ₹ 592.32 कोटी वरून 2024- 25 मध्ये ₹ 3,699.61 कोटी पर्यंत वाढले आहे. यामध्ये सहकारी साखर कारखान्यांना खेळत्या भांडवलासाठी प्राथमिक हिस्सा (मार्जिन मनी) म्हणून देण्यात आलेल्या ₹ 3,681 कोटी कर्जाचा समावेश आहे. वर्ष 2024- 25 मध्ये महाराष्ट्र शासनाने मुंबई मेट्रो रेल कॉर्पोरेशन लिमिटेडला ₹ 1,757 कोटी व्याजमुक्त दुय्यम कर्ज म्हणून आणि मुंबई मेट्रो रेल्वे प्रकल्पांसाठी मुंबई महानगर प्रदेश विकास प्राधिकरणाला ₹ 1425.59 कोटी व्याजमुक्त कर्ज दिले.

थकीत कर्जात भरीव वाढ होऊनही व्याज जमा 2020-21 मधील ₹ 315.87 कोटीवरून घटून 2024- 25 मध्ये ₹ 155.41 कोटीवर आली. शासनाने भारत सरकारच्या लेखा मानकांच्या आवश्यकतांचे उल्लंघन करून कायमस्वरूपी कर्ज म्हणून मंजूर केलेली कर्जे, ज्यासाठी अटी व शर्ती अद्याप निश्चित केल्या गेल्या नाहीत अशी कर्जे आणि कर्जाची थकबाकी असलेल्या संस्थांना दिलेली कर्जे अशा कर्जासह नवीन कर्ज आणि अग्रिमांची अनिवार्य माहिती दिली नाही.

1.3 आकस्मिक निधी

महाराष्ट्र शासनाचा आकस्मिक निधी हा राज्य विधिमंडळाद्वारे अधिकृत होईपर्यंत अनपेक्षित खर्चाची पूर्तता करण्यासाठी अग्रिमे प्रदान करण्याच्या हेतूने निर्माण करण्यात आला आहे. विधिमंडळाने अतिरिक्त खर्चास मान्यता दिल्यानंतर हा निधी वसूल केला

⁵ शासनाने दिलेल्या कर्जावरील आणि अग्रिमांवरील व्याजदर = जमा व्याज/((प्रारंभिक शिल्लक + कर्ज आणि अग्रिमांची अंतिम शिल्लक)/2)*100

जातो. या निधीचे भांडवल ₹ 150 कोटीचा असतो. 2024-25 दरम्यान निधीतून कोणतीही रक्कम काढण्यात आली नव्हती. 31 मार्च 2025 पर्यंत, आकस्मिक निधीमध्ये ₹ 150 कोटी शिल्लक होते.

1.4 लोक लेखा

अल्प बचत, भविष्य निर्वाह निधी, राखीव निधी, ठेवी, निलंबने, वित्तप्रेषण इत्यादि विशिष्ट व्यवहारांच्या संदर्भातील जमा आणि संवितरणे, जे एकत्रित निधीचा भाग नसतात, ते संविधानाच्या अनुच्छेद 266 (2) अंतर्गत स्थापिलेल्या लोक लेख्यात ठेवले जातात आणि राज्य विधिमंडळाद्वारे दत्तमत-अधीन नसतात. वर्षभरातील संवितरणानंतरची उर्वरित रक्कम ही शासनाकडे विविध उद्देश्यांसाठी वापरण्याकरीता उपलब्ध असलेला निधी असतो.

1.4.1 निव्वळ लोक लेखा शिल्लक

राज्याच्या लोक लेख्यातील घटक-निहाय निव्वळ शिल्लक तक्ता 1.23 मध्ये दर्शविली आहे.

तक्ता 1.23: लोक लेख्यातील घटक-निहाय निव्वळ शिल्लक

(₹ कोटीत)

क्षेत्र	उपक्षेत्र	2020-21	2021-22	2022-23	2023-24	2024-25
अल्प बचत, भविष्य निर्वाह निधी, इत्यादि	अल्प बचत, भविष्य निर्वाह निधी	739.89	966.64	576.44	526.53	363.03
राखीव निधी	(अ) व्याजधारक राखीव निधी	657.53	156.33	712.25	2114.00	1260.67
	(ब) व्याज विरहीत राखीव निधी	4512.62	8527.48	5247.20	7671.17	7274.07
ठेवी आणि अग्रिमे	(अ) व्याजधारक ठेवी	5674.11	2105.43	1170.28	1461.75	2413.44
	(ब) व्याजविरहीत ठेवी	333.23	500.73	2553.55	8609.51	21188.39
	(क) अग्रिमे	(-)1.20	(-)2.51	(-)1.40	7.40	0.66
निलंबने आणि संकीर्ण	(अ) निलंबने	(-)329.48	112.51	(-)29.85	15.69	114.37
	(ब) अन्य लेखे	29.13	7065.46	10737.42	(-)6870.60	(-)5308.40
	(क) विदेशी सरकारकडील लेखे	0.00	(-)1.60	0.00	0.00	0.00
	(ड) संकीर्ण	0.00	1.60	(-)1.15	-1.53	0.05
वित्तप्रेषणे	(अ) धनप्रेष आणि इतर वित्तप्रेषणे	2128.66	(-)595.18	524.50	(-)390.79	3015.67
	(ब) आंतर-शासकीय समायोजन लेखे	(-)0.81	6.45	4.00	1.57	0.56
एकूण		13743.68	18843.34	21493.24	13144.70	30322.49

टीप: +ve डेबिट शिल्लक दर्शविते आणि -ve क्रेडिट शिल्लक दर्शविते #निम्न पूर्णांकन

स्रोत: संबंधित वर्षाचे वित्तीय लेखे

2024-25 मध्ये लोक लेख्यातील निव्वळ शिल्लक ₹ 17,176.68 कोटी (130.67 टक्के) ने लक्षणीय वाढली. ही तीव्र वाढ प्रामुख्याने वैयक्तिक ठेवी अंतर्गत शिल्लक रकमेतील लक्षणीय वाढीमुळे झाली, जी 2023-24 मधील ₹ 5,127.49 कोटी वरून 2024-25 मध्ये ₹ 21,287.54 कोटी पर्यंत वाढली. विशेष म्हणजे, यापैकी केवळ आभासी वैयक्तिक ठेवी लेख्यांतर्गत शिल्लक ₹ 20,993.06 कोटी होती, ज्यावरून हे सूचित होते की लोक लेख्यांतील शिल्लकीतील वाढ जवळजवळ संपूर्णपणे आभासी वैयक्तिक ठेवी लेख्यांतर्गत भर घातल्यामुळे झाली होती.

1.4.2 राखीव निधी

राज्य शासनाच्या लोक लेख्यांतर्गत विशिष्ट आणि परिभाषित कारणांसाठी राखीव निधी निर्माण केले जातात. हे निधी एकत्रित निधीकडून किंवा बाहेरील अभिकरणांकडून योगदान किंवा अनुदानातून निर्माण केले जातात. यात व्याजसहित राखीव निधी आणि व्याजरहीत राखीव निधी समाविष्ट आहेत. 31 मार्च 2025 पर्यंत यांत सात व्याजसहित राखीव निधी आणि 16 व्याजरहीत राखीव निधी समाविष्ट आहेत. या राखीव निधींमध्ये 31 मार्च 2025 रोजी शिल्लक असलेला निधी तक्ता 1.24 मध्ये दर्शविला आहे.

तक्ता 1.24: मुख्य राखीव निधीचे तपशील

(₹ कोटीत)

	राखीव निधीचे नाव	प्रारंभीची शिल्लक	वर्षभरातील जमा	व्याज जमा	वर्षभरातील परतफेड	31 मार्च 2025 रोजीची शिल्लक
अ.	व्याजसहित राखीव निधी					
1.	रस्ते वाहतूक विभाग घसारा निधी	0.27	0	0	0	0.27
2.	रस्ते वाहतूक विभाग सुधारणा निधी	0.08	0	0	0	0.08
3.	शासकीय वाणिज्यिक विभाग/ उपक्रमांचा सामान्य आणि इतर राखीव निधी	3.59	(-)3.52	0	0	0.07
4.	सामान्य विमा निधी	894.76	491.62	0	376.02	1010.35
5.	राज्य आपती प्रतिसाद निधी	1095.99	3978.40	0	3996.28	1078.10
6.	राज्य भरपाई वनीकरण निधी	3033.72	692.89	0	526.60	3200
7.	राज्य आपती निवारण निधी	2606.35	1172.20	0	172.00	3606.55
ब.	व्याजरहीत राखीव निधी					
1.	कर्ज निवारण निधी	67621.07	7185.59	0	0	74806.67
2.	शैक्षणिक उद्देशांसाठी विकास निधी	72.04	191.65	0	191.65	72.04
3.	वैद्यकीय आणि सार्वजनिक आरोग्य हेतूसाठी विकास निधी	0.09	0	0	0	0.09
4.	पशुपालनासाठी विकास निधी	0.11	0	0	0	0.11
5.	दूध पुरवठा विकासासाठी निधी	1.09	0	0	0	1.09

	राखीव निधीचे नाव	प्रारंभीची शिल्लक	वर्षभरातील जमा	व्याज जमा	वर्षभरातील परतफेड	31 मार्च 2025 रोजीची शिल्लक
6	रोजगार हमी निधी	5852.49	0	0	465.31	5387.18
7	ग्राहक कल्याण निधी	2.35	0	0	0	2.35
8	हमी राखीव निधी	23.36	0	0	0	23.36
9	राज्य रस्ते वाहतूक विकास निधी	0.23	0	0	0	0.23
10	विकास योजनेसाठी निधी	8.94	0.01	0	0	8.95
11	ग्राहक संरक्षण निधी	9.71	0.32	0	0.87	9.16
12	महाराष्ट्र खाण विकास निधी	242.22	0	0	0	242.22
13	शासकीय वाणिज्यक उपक्रमांचा सामान्य राखीव निधी	0.46	0	0	0	0.46
14	हमी विमोचन निधी	1669.39	554.24	0	0	2223.63
15	भरपाई वनीकरण निधीसाठी विशेष निधी	38.33	0	0	0	38.33
16	अन्नधान्य राखीव निधी	3.65	0.10	0	0	3.75

स्रोत: वित्तीय लेखे 2024-25

कर्ज निवारण निधी, हमी विमोचन निधी आणि आपत्ती निवारण निधी मधील संचय विवेकी वित्तीय व्यवस्थापन आणि जोखीम तरतूद प्रतिबिंबित करते. त्याच वेळी, अनेक अल्प राखीव निर्धीमधील मर्यादित हालचाली त्यांच्या निरंतर प्रासंगिकता, वापर कार्यक्षमता किंवा एकत्रीकरणाचे पुनरावलोकन करण्याची आवश्यकता दर्शवू शकतात. आकृतीबंध सूचित करतो की मोठ्या जोखीम-संबंधित राखीव निधीचे सक्रियपणे व्यवस्थापन केले जात असताना, अनेक वारसा किंवा क्षेत्र-विशिष्ट निधी मोठ्या प्रमाणात निष्क्रिय आहेत.

1.4.3 रोख शिल्लक

भारतीय रिझर्व्ह बँकेसोबत झालेल्या करारानुसार राज्य शासनाला बँकेकडे किमान ₹ 5.58 कोटींची रोख शिल्लक ठेवावी लागेल. जर शिल्लक या किमान मर्यादेपेक्षा कमी झाली तर ही तूट भारतीय रिजर्व्ह बँकद्वारे वेळोवेळी सुधारित केलेल्या सामान्य अर्थोपाय अग्रिमे/विशेष अर्थोपाय अग्रिमे/विशेष आहरण सुविधा/अधिकर्षसारख्या साधनांद्वारे अर्थोपाय अग्रिमांच्या मर्यादेवर भरून काढली जाते.

नियोजित राखीव निधीसह अतिरिक्त रोख शिल्लक राज्य शासन भारत सरकारच्या रोखे आणि कोषागार देयकांमध्ये गुंतवते. या गुंतवणुकीतून मिळणारी जमा '0049-व्याज जमा' अंतर्गत जमा केली जाते. राज्य शासनाने मोठ्या प्रमाणात न वापरलेली रोख रक्कम ठेवून बाजारातून कर्जे घेणे अनिष्ट आहे, कारण यामुळे उत्पादक वापराऐवजी निष्क्रिय निधी निर्माण होतो. 2023- 24 आणि 2024- 25 साठीची रोख शिल्लक आणि गुंतवणुकीचे तपशील तक्ता 1.25 मध्ये दर्शविले आहेत.

तक्ता 1.25: रोख शिल्लक आणि त्यांची गुंतवणूक

(₹ कोटीत)

	01 एप्रिल 2024 रोजी आरंभीची शिल्लक	31 मार्च 2025 रोजी अखेरची शिल्लक
अ. सर्वसाधारण रोख शिल्लक		
कोषागारातील रोख रक्कम	0.04	0.04
भारताच्या रिझर्व बँकेतील ठेवी	-3154.46	423.23
संक्रमणातील वित्त प्रेषणे -- स्थानिक	65.98	65.98
एकूण	-3088.44	489.25
रोख शिल्लक गुंतवणूक लेख्यातील गुंतवणुकी	23221.7	19640.97
एकूण (अ)	20133.26	20130.22
ब. इतर रोख शिल्लक व गुंतवणूक		
विभागीय अधिकारी जसे की सार्वजनिक बांधकाम, वन अधिकारी इत्यादी यांच्याकडील रोख रक्कम	222.38	433.82
विभागीय अधिकाऱ्यांकडील आकस्मिक खर्चासाठीची स्थायी अग्रिमे	0.67	0.67
नियोजित निधीतील गुंतवणूक	68890.43	76623.61
एकूण (ब)	69113.48	77058.1
एकूण (अ + ब)	89246.74	97188.32
प्राप्त झालेले व्याज	5785.11	1272.90
स्रोत : 2024-25 चे वित्तीय लेखे		

गेल्या पाच वर्षांतील रोख शिल्लक गुंतवणूक लेख्याचा तपशील तक्ता 1.26 मध्ये दर्शविला आहे.

तक्ता 1.26: रोख शिल्लक गुंतवणूक लेखा (प्रधान शीर्ष -8673)

(₹ कोटीत)

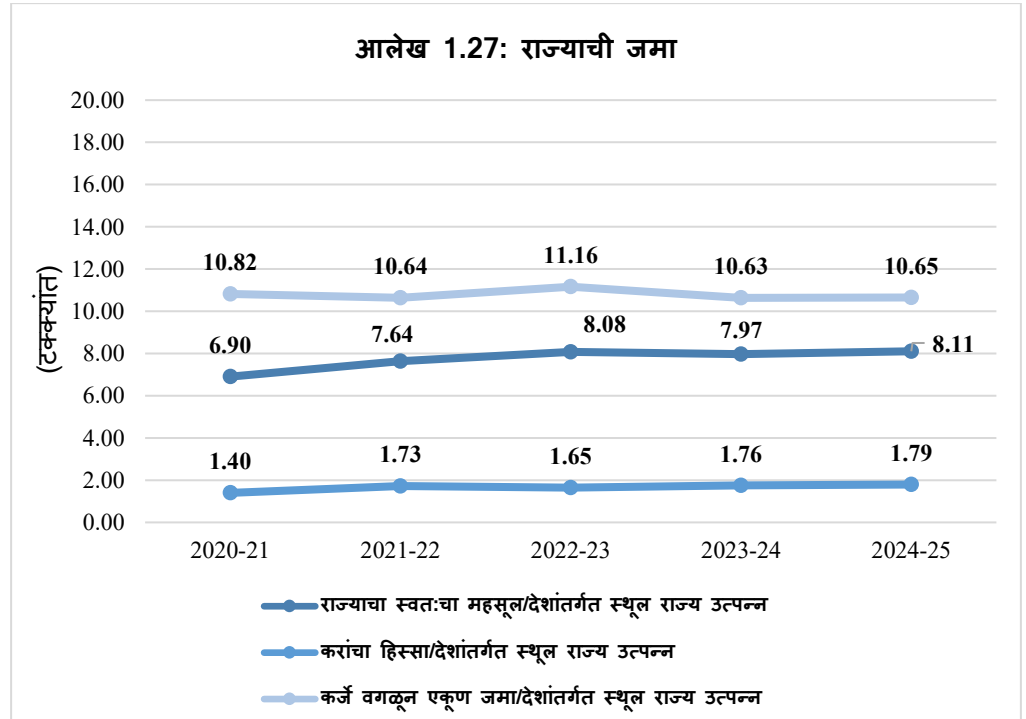
वर्ष	प्रारंभीची शिल्लक	अंतिम शिल्लक	वाढ (+) / घट (-)	प्राप्त व्याज
2020-21	14743.48	29293.49	14550.01	977.12
2021-22	29293.49	22109.76	(-)7183.73	1191.16
2022-23	22109.76	32785.36	10675.60	1498.98
2023-24	32785.36	23221.71	(-)9563.65	902.28
2024-25	23221.71	19640.97	(-)3580.74	1272.90
स्रोत: संबंधित वर्षांचे वित्तीय लेखे				

राज्य शासनाच्या रोख शिल्लकीच्या गुंतवणुकीच्या कलाच्या विश्लेषणावरून असे निदर्शनास आले की गेल्या पाच वर्षांत म्हणजेच 2020-21 ते 2024-25 दरम्यान गुंतवणुकीत आंतर-वार्षिक तफावत दिसून आली आहे. चालू वर्षात म्हणजेच 2024-25 मध्ये, रोख शिल्लक गुंतवणूक लेख्यातील गुंतवणुकीतून राज्याला मिळालेले व्याज ₹ 1,272.90 कोटी होते.

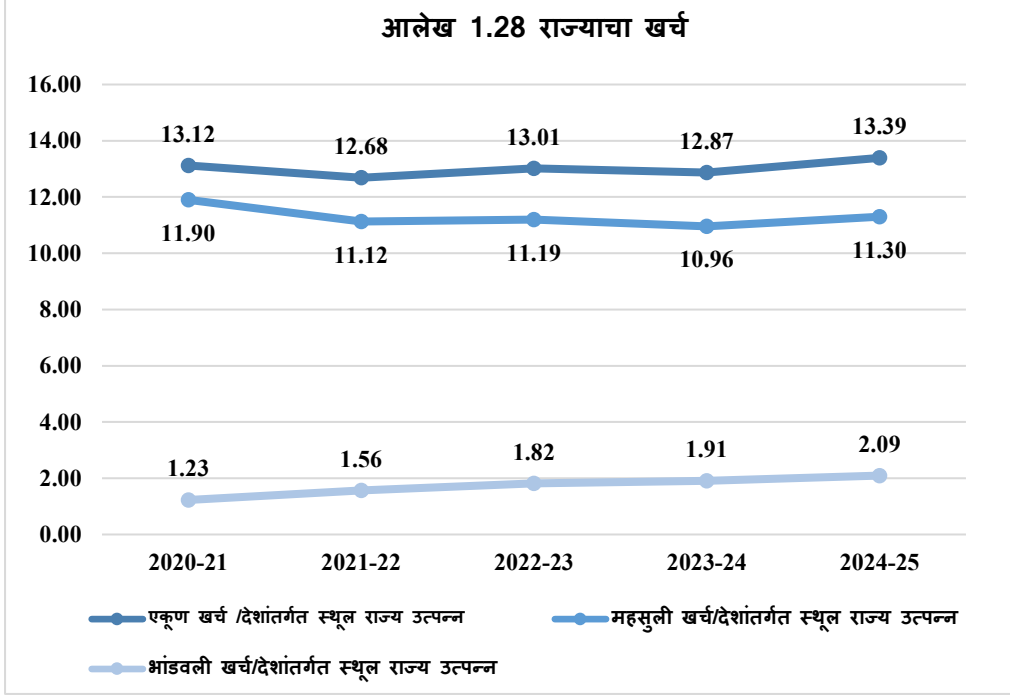
एकूण रोख शिल्लकांमधील वाढ मुख्यत्वे वापरण्यायोग्य रोख रकमेच्या वाढीऐवजी राखून ठेवलेल्या गुंतवणुकीत राखून ठेवलेल्या निधीमुळे झाली. सर्वसामान्य रोख शिल्लक स्थिर करणे आणि भारताच्या रिजर्व बँकेच्या ऋण शिल्लकांचे निर्मूलन सुधारित तरलता व्यवस्थापन दर्शविते. तथापि, निर्धारित गुंतवणुकींमध्ये निधीचा सतत संचय, तसेच व्याज उत्पन्नात घसरण यामुळे रोख आणि गुंतवणूक व्यवस्थापनाची कार्यक्षमता आणि उत्पन्नाचा आढावा घेण्याची गरज आहे.

1.5 वित्तीय शाश्वतता

वित्तीय शाश्वतता ही शासनाची महसूल आणि खर्चाचे अशा प्रकारे व्यवस्थापन करण्याची क्षमता आहे जी हे सुनिश्चित करते की ते सार्वजनिक सेवा, पायाभूत सुविधा आणि कर्जाची परतफेड यासारख्या सध्याच्या आणि भविष्यातील जबाबदाऱ्या जास्त कर्ज न घेता किंवा अशाश्वत कर्ज जमा न करता. पूर्ण करू शकतात आणि याचा अर्थ दीर्घ मुदतीसाठी महसूल निर्मिती आणि खर्च यांच्यात स्थिर संतुलन राखणे होय. **आलेख 1.27** आणि **आलेख 1.28** अनुक्रमे वित्तीय वर्ष 2020-25 दरम्यान राज्याच्या स्थूल उत्पन्नाची टक्केवारी आणि खर्च दर्शवितो.

स्रोत: संबंधित वर्षांचे वित्तीय लेखे

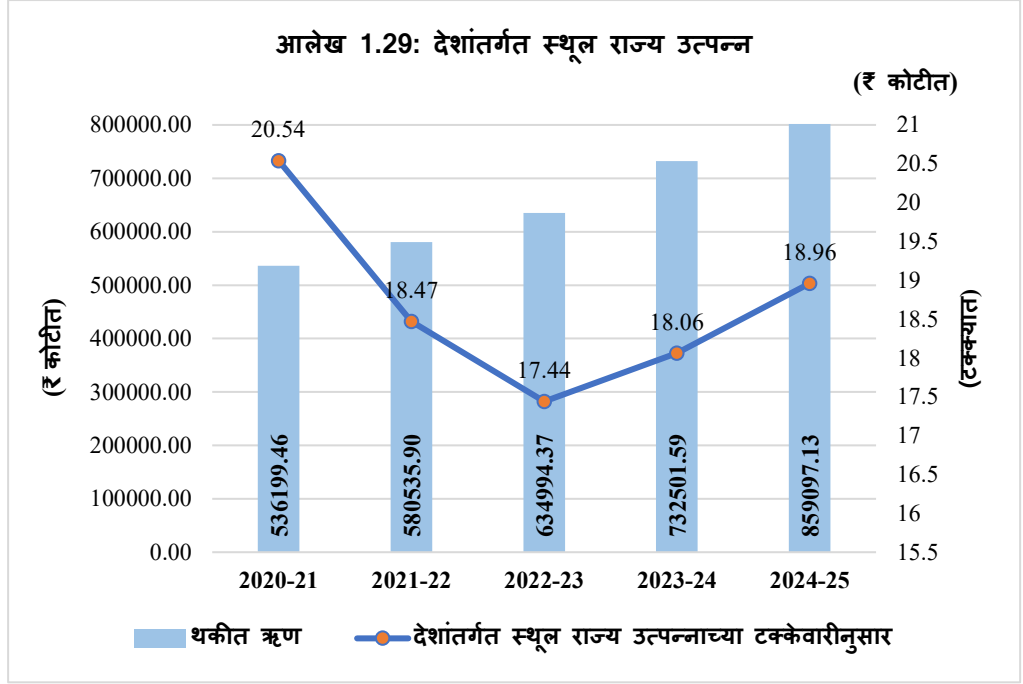

स्रोत: संबंधित वर्षांचे वित्तीय लेखे

राज्याचे स्वतःच्या महसूल स्रोतांवरील अवलंबित्व वाढले, तर केंद्रीय हस्तांतरणात केवळ माफक वाढ दिसून आली. किरकोळ वार्षिक चढ-उतार असूनही, कर्ज वगळता एकूण जमा स्थूलमानाने स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या 9.5-11.5 टक्क्यांच्या आसपास स्थिर राहिली. स्थूल राज्य उत्पन्नाची टक्केवारी म्हणून राज्याच्या जमा आणि खर्चाचे विश्लेषण असे दर्शविते की 2020-21 ते 2024-25 दरम्यान एकूण खर्च सातत्याने महसूल जमेपेक्षा (कर्ज वगळता) जास्त आहे, जे वित्तीय तफावतीसाठी कर्जावर अवलंबून असल्याचे दर्शवते.

1.5.1 लोक दायित्वे व्यवस्थापन

वर्ष 2020-21 ते 2024-25 या वर्षांसाठी राज्याची थकीत जबाबदारी आणि त्याची स्थूल राज्य उत्पन्नाची टक्केवारी आलेख 1.29 मध्ये दर्शविली आहे.

स्रोत: संबंधित वर्षाचे वित्तीय लेखे

राज्याचे थकीत दायित्व 2020-21 मधील ₹ 5,36,199.46 कोटींवरून वाढून 2024-25 अखेर ₹ 8,59,097.13 कोटी झाले. 2024-25 मध्ये थकीत कर्ज आणि स्थूल राज्य उत्पन्न गुणोत्तर 18.96 टक्के म्हणजेच राजकोषीय जबाबदारी आणि अर्थसंकल्पीय व्यवस्थापन अधिनियमाने (25 टक्के) निर्धारित केलेल्या मर्यादेत होते. दहा वर्षांच्या कालावधीत (2015-16 ते 2024-25) थकीत दायित्वांचा कल आणि त्याचे स्थूल राज्य उत्पन्नाशी गुणोत्तर परिशिष्ट 1.1 मध्ये दर्शविले आहे.

1.5.1.1 दायित्वे रूपरेषा: घटक

राज्य शासनाच्या एकूण दायित्वांमध्ये सामान्यतः राज्याचे अंतर्गत कर्ज (बाजार कर्ज, रिजर्व बँकेकडून अर्थोपाय अग्रिमे, राष्ट्रीय अल्प बचत निधीला जारी केलेले विशेष कर्ज रोखे आणि वित्तीय संस्थांकडून कर्ज इ.), केंद्र सरकारकडून कर्ज व अग्रिमे आणि लोक लेखे दायित्वे यांचा समावेश असतो. 2020-21 पासून सुरु होणाऱ्या पाच वर्षांच्या कालावधीसाठी राज्याचे घटक-निहाय दायित्व कल तक्ता 1.27 मध्ये दर्शविले आहेत.

तक्ता 1.27: घटक-निहाय लोक दायित्वाचा कल

(₹ कोटीत)

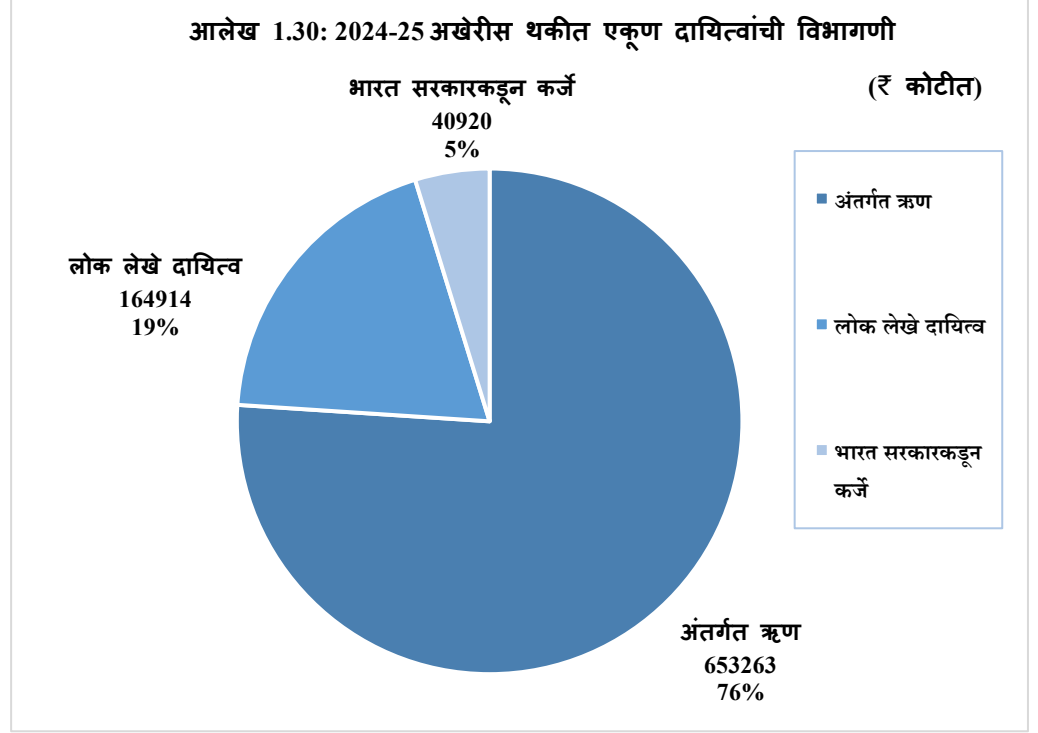
वित्तीय दायित्वाचे घटक	2020-21	2021-22	2022-23	2023-24	2024-25
एकूण थकीत दायित्वे (अ+ब)	536199.46	580535.90	634994.37	732501.59	859097.13
लोक ऋण (अ)	416504.78	457275.94	507182.99	592353.68	694182.81
अंतर्गत ऋण	408036.24	445079.61	485782.24	562854.45	653262.89
भारत सरकारकडून मिळालेली कर्जे*	8468.54	12196.33	21400.75	29499.23	40919.92
लोक लेखा दायित्वे (ब)	119694.68	123259.96	127811.38	140147.91	164914.32
(i)अल्प बचत, भविष्य निर्वाह निधी	28190.29	29156.93	29733.37	30259.90	30622.93
(ii)व्याज धारक राखीव निधी	4642.62	4798.95	5511.20	7624.75	8885.42
(iii) व्याजरहित राखीव निधी	7665.02	7501.17	7040.07	6665.25	6206.14
(iv)व्याजधारक ठेवी	57753.45	59858.88	61029.16	62490.91	64904.35
(v)व्याजरहित ठेवी	21443.30	21944.03	24497.58	33107.10	54295.48
थकीत दायित्वाच्या वाढीचा दर (टक्के)	14.23	8.27	9.38	15.36	17.28
स्थूल राज्य उत्पन्न	2610651	3143821	3641543	4055847	4531518
एकूण थकीत दायित्व/स्थूल राज्य उत्पन्न (टक्के)	20.54	18.47	17.44	18.06	18.96
कर्ज आणि इतर दायित्वे					
एकूण जमा	171674.22	156649.53	162828.08	212042.17	295140.27
एकूण परतफेड	103396.91	98530.72	108369.61	114534.96	168544.73
उपलब्ध निव्वळ निधी	68277.31	58118.81	54458.47	97507.21	126595.54
परतफेड / जमा (टक्के)	60.23	62.90	66.55	54.02	57.11
*वस्तु व सेवा कर भरपाईच्या तुटीच्या बदल्यात लागोपाठ कर्ज म्हणून प्रदान करण्यात आलेली ₹ 25,759.36 कोटी (2020-21 मध्ये मिळालेले ₹ 11,977 कोटी आणि 2021-22 मध्ये मिळालेले ₹ 13,782.36 कोटी) भारत सरकारकडून देण्यात आलेली कर्जे वगळण्यात आली आहेत, जी राज्य शासनाने स्वतःच्या स्त्रोतांकडून परतफेड करायची नाहीत. 2024-25 दरम्यान, या लागोपाठ कर्जाची थकबाकी ₹ 7,982.17 कोटीच्या परतफेडीनंतर ₹ 17,777.19 कोटी इतकी कमी करण्यात आली आहे, जी 2023-24 च्या लेख्यांमध्ये समायोजित करण्यात आली (2024-25 च्या वित्त लेख्यात केलेली उपचारात्मक सुधारणा)					
स्रोत: वित्तीय लेखे					

राज्याची एकूण दायित्वे 2020-21 मधील ₹ 5,36,199.46 कोटी वरून वाढून 2024-25 मध्ये ₹ 8,59,097.13 कोटी झाली आहे, 60.22 टक्क्यांची वाढ नोंदवली गेली आहे. मुख्यतः अंतर्गत कर्ज (₹ 2,45,226.65 कोटी) मध्ये 60.10 टक्क्यांनी आणि लोक लेखे दायित्वात (₹ 45,219.64 कोटी) 37.78 टक्क्यांनी वाढ झाली. 2020-21 ते 2024-25 दरम्यान भारत सरकारच्या कर्जात मोठी वाढ ही भांडवली खर्च/गुंतवणुकीसाठी राज्यांना विशेष सहाय्य योजनेअंतर्गत भारत सरकारने जारी केलेल्या विशेष सहाय्यामुळे (50 वर्षांसाठी व्याजमुक्त कर्ज) होती.

राज्याच्या वित्तीय दायित्वांचा संपूर्णपणे विस्तार झाला, जो प्रामुख्याने अंतर्गत कर्ज आणि मोठ्या प्रमाणावरील लोक लेखे शिल्लकांद्वारे केला गेला.

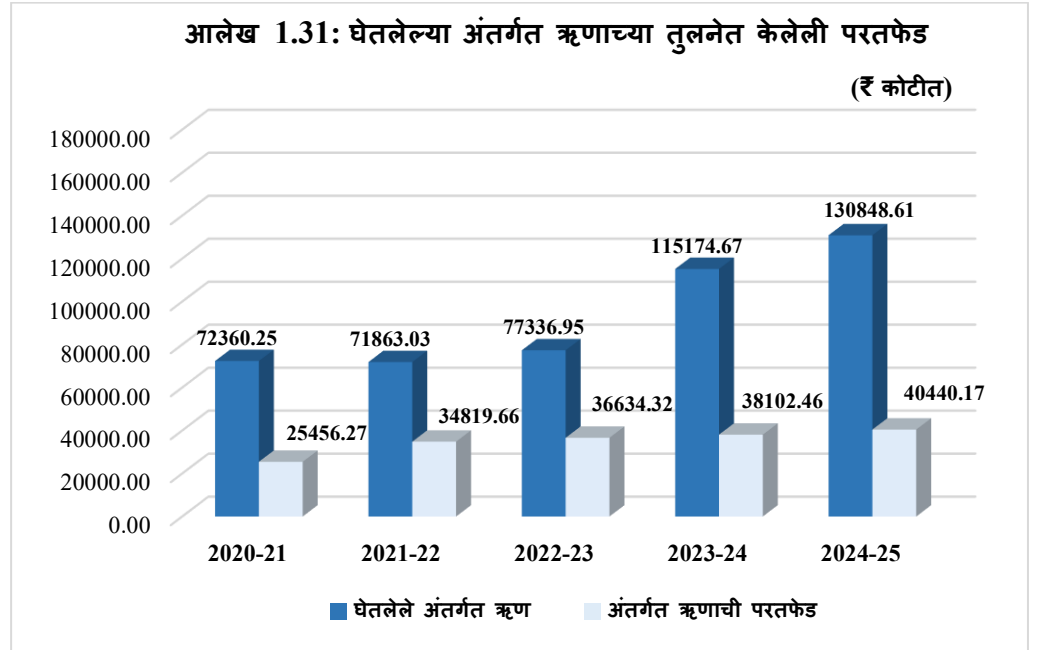
20 टक्क्यांच्या खाली दायित्व-ते-स्थूल राज्य उत्पन्न गुणोत्तर नियंत्रणात ठेवणे हे सूचित करते की कर्जाची वाढ नियंत्रणात राहिली आहे. तथापि, अलिकडच्या वर्षांतील

दायित्वांच्या वाढीचा दर, वाढीव निव्वळ कर्जासह, कर्ज शास्वतता राखण्यासाठी महसूल उत्प्लावकता आणि कार्यक्षम भांडवली खर्च टिकवून ठेवण्याचे महत्त्व अधोरेखित करते. वर्ष 2024-25 च्या अखेरीस थकीत एकूण दायित्वांची आकडेवारी आलेख 1.30 मध्ये दर्शविली आहे.

(स्रोत: वित्तीय लेखे 2024-25)

आलेख 1.31 मध्ये पाच वर्षांच्या कालावधीत म्हणजेच 2020-25 दरम्यान घेतलेल्या अंतर्गत ऋणाचे प्रमाण आणि परतफेड दर्शविली आहे.

(स्रोत: संबंधित वर्षांचे वित्तीय लेखे)

गेल्या दोन वर्षातील घटते परतफेडीचे प्रमाण (2023-24 मध्ये 33 टक्के आणि 2024-25 मध्ये 31 टक्के) सूचित करते की राज्याची भविष्यातील परतफेडीची जबाबदारी वाढत आहे. एकंदरीत कल परतफेडीची क्षमता कमी होण्याबरोबरच कर्ज घेण्यावरील वाढत्या अवलंबित्वाचे प्रतिबिंब दर्शवितो.

1.5.1.2 कर्जाऊ घेतलेल्या निधीचा वापर

कर्ज घेतलेल्या निधीचा वापर भांडवल निर्मिती आणि विकासात्मक कामांसाठी करणे आवश्यक आहे. सध्याचा खर्च भागविण्यासाठी आणि थकीत कर्जावरील व्याजाची परतफेड करण्यासाठी कर्जाऊ घेतलेल्या निधीचा वापर करणे ह निरोगी कल नाही. तक्ता 1.28 आणि आलेख 1.32 अनुक्रमे 2020- 25 दरम्यान घेतलेल्या निधीचा वापर आणि कल दर्शवितो.

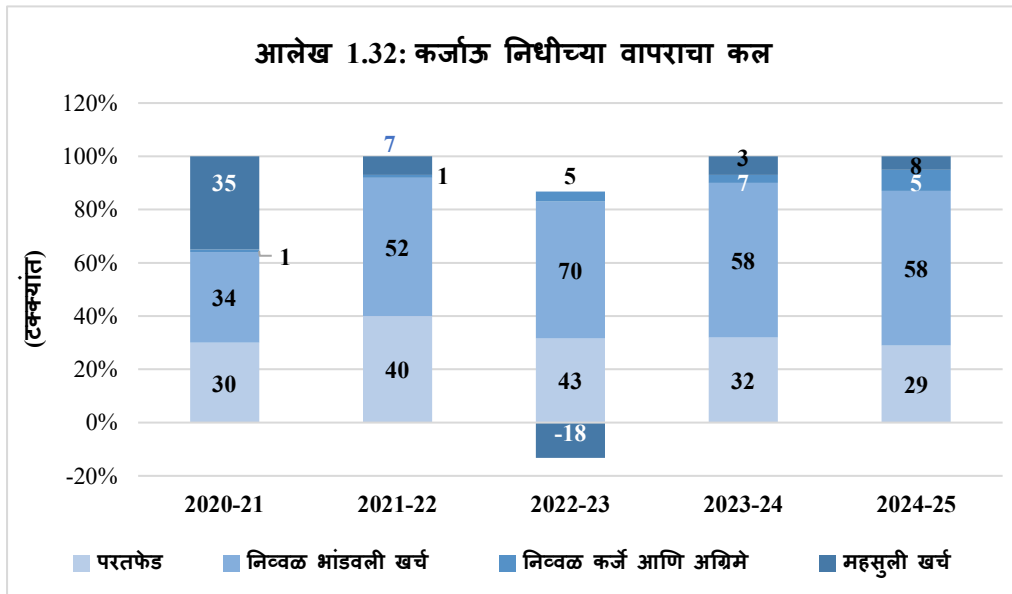
तक्ता 1.28: कर्जाऊ घेतलेल्या निधीचा वापर

(₹ कोटीत)

वर्ष		2020-21	2021-22	2022-23	2023-24	2024-25
एकूण कर्जे*	2	75379.65	76705.82	87572.84	125820.67	143634.90
यापूर्वीच्या कर्जाची परतफेड (मुद्दल)	3	26427.28	35934.66	37665.79	40649.98	41805.78
निव्वळ भांडवली खर्च	4	29686.70	46670.39	61643.61	72573.40	82773.31
निव्वळ कर्ज व अग्रिमे	5	729.50	1257.15	4021.79	4231.96	11440.66
उपलब्ध निव्वळ कर्जामधून भागविलेल्या महसुली खर्चाचा हिस्सा	6=2-3-4-5	30513.17	6625.98	(-)15758.35	8365.33	7615.15

*वस्तु व सेवा कर नुकसानभरपाईच्या तुटीच्या बदल्यात 2020-21 आणि 2021-22 या कालावधीत केंद्र सरकारकडून देण्यात आलेली लागोपाठ कर्ज म्हणून अनुक्रमे ₹ 11,977 आणि ₹ 13,782.36 कोटी वगळता, जी वस्तु व सेवा कर नुकसानभरपाईच्या तुटीच्या बदल्यात राज्याने त्याच्या स्त्रोतांकडून भरावयाची नव्हती.

स्रोत: वित्त लेखे

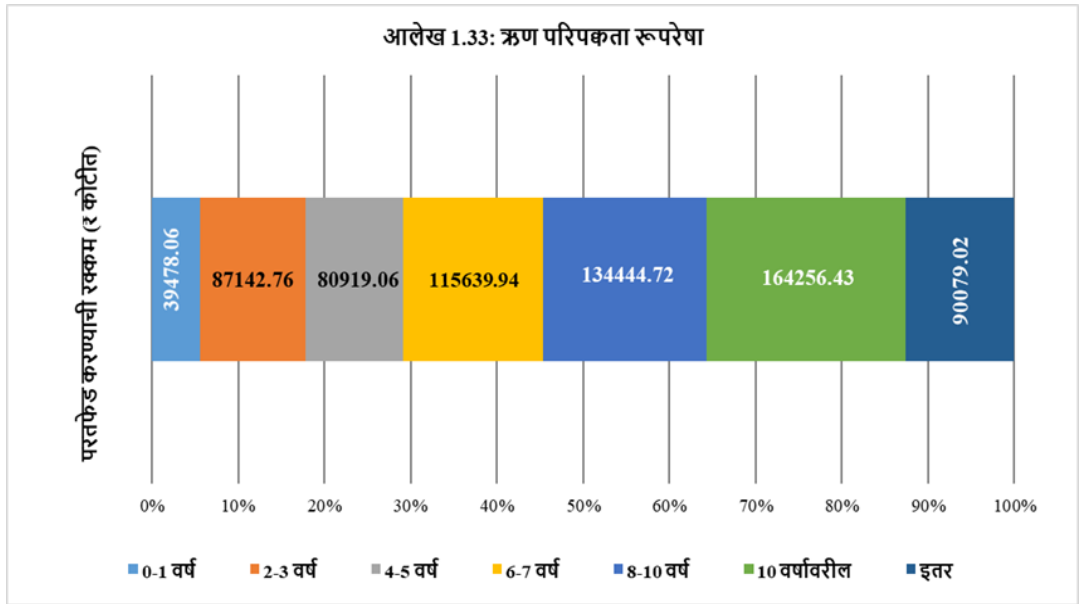

(स्रोत: वित्तीय लेखे)

कर्जाच्या वापराचे विश्लेषण असे दर्शविते की गेल्या पाच वर्षांच्या कालावधीत राज्याचे कर्जाऊ निधीवरील अवलंबित्व झपाट्याने वाढले, एकूण कर्ज 2020-21 मधील ₹ 75,379.65 कोटीवरून वाढून 2024-25 मध्ये ₹ 1,43,634.90 कोटी झाले आहे. या कर्जाचा बराचसा भाग भांडवली खर्चासाठी वापरला जात असला तरी, राज्याने कर्जाचा काही भाग महसुली खर्चासाठी वापरणे सुरु ठेवले, जे वित्तीय तणाव सूचित करते.

1.5.1.3 ऋणाची रूपरेषा: परिपक्वता आणि परतफेड

ऋणाची परिपक्वता आणि परतफेड रूपरेषा हे ऋण परतफेड किंवा कर्ज सेवेसाठी शासनाची बांधिलकी दर्शविते. राज्याची ऋण परिपक्वता रूपरेषा **आलेख 1.33** मध्ये दर्शविली आहे.

(स्रोत: वित्तीय लेखे 2024-25)

प्रलंबित लोक ऋणांच्या परिपक्वता रूपरेषेवरून असे निदर्शनास येते की एकूण प्रलंबित लोक ऋणांपैकी 51.97 टक्के (₹ 3,23,179.82 कोटी) ज्यासाठी परिपक्वता तपशील उपलब्ध आहेत (₹ 6,21,880.97 कोटी) पुढील सात वर्षांत परतफेड करावयाचे आहेत, ज्यामुळे त्या कालावधीत शासकीय अर्थसंकल्पावर ताण येऊ शकतो. राज्य शासनाला विचारपूर्वक कर्ज परतफेडीची रणनीती आखावी लागेल आणि स्वतःचे कर आणि करेतर महसूल संसाधने वाढवावी लागतील.

1.5.1.4 वित्तीय तुटीची वित्तपुरवठा संरचना

तक्ता 1.29 मध्ये 2020-25 मधील वित्तीय तुटीची वित्तपुरवठा पद्धत दर्शविली आहे.

तक्ता 1.29: वित्तीय तुटीचे घटक आणि त्याच्या वित्तपुरवठ्याची पद्धत

(₹ कोटीत)

तपशील	2020-21	2021-22	2022-23	2023-24	2024-25
वित्तीय तूट	71558.05	64301.86	67601.87	90559.36	124208.74
महसुली तूट (-)/आधिक्य (+)	(-)41141.85	(-)16374.32	(-)1936.47	(-)13754.00	(-)29994.76
निव्वळ भांडवली खर्च	(-)29686.70	(-)46670.39	(-)61643.61	(-)72573.40	(-)82773.32
निव्वळ कर्ज आणि अग्रिमे	(-)729.50	(-)1257.15	(-)4021.79	(-)4231.96	(-)11440.66
वित्तीय तुटीच्या वित्तपुरवठ्याची पद्धत*					
1 बाजारातील कर्ज	50020.38	40781.64	42810.77	79737.41	90917.90
2 भारत सरकारकडून मिळालेली कर्ज	14025.39#	17510.15#	9204.43	8098.48	11420.69
3 राष्ट्रीय अल्प बचत निधीला जारी करण्यात आलेले विशेष रोखे	(-)5380.71	(-)5380.71	(-)5380.71	(-)5380.71	(-)5380.71
4 वित्तीय संस्थांकडून कर्ज	2264.29	1642.44	3272.58	2715.51	4871.25
5 अल्प बचती, भविष्यनिर्वाह निधी इत्यादी.	739.88	966.64	576.44	526.53	363.03
6 राखीव निधी	5170.15	8683.81	5959.45	9785.17	8534.74
7 ठेवी आणि अग्रिमे	6006.13	2603.65	3722.43	10078.66	23601.18
8 निलंबने आणि संकीर्ण	(-)300.30	7177.97	10706.40	(-)6856.44	(-)5193.98
9 प्रेषणे	2127.85	(-)588.73	528.50	(-)389.22	3015.11
10 परतफेड न झालेला आकस्मितता निधी	(-)1000.00	0	0	0	0
11 आकस्मितता निधीत/निधीतून विनियोजन	10000.00	0	0	0	0
12 सर्वकष तूट	83673.06	73396.86	71400.29	98315.39	132150.32
13 रोख रकमेतील वाढ (+)/ घट(-)	(-)12115.01	(-)9095.00	(-)3798.42	(-)7756.03	(-)7941.58
14 एकंदर वित्तीय घट	71558.05	64301.86	67601.87	90559.36	124208.74
स्रोत: संबंधित वर्षांचे वित्तीय लेखे					
* सर्व आकडेवारी संबंधित वर्षातील वितरणाची निव्वळ आकडेवारी आहे					
# यामध्ये वस्तु व सेवा कर भरपाईच्या बदल्यात भारत सरकारकडून प्राप्त झालेल्या लागोपाठ कर्जाचा (2020-21 साठी ₹ 11,977 कोटी आणि 2021-22 साठी ₹ 13,782.36 कोटी) समावेश आहे. भारत सरकारच्या वित्त मंत्रालयाच्या व्यय विभागानुसार, विशेष खिडकी अंतर्गत घेतलेले कर्ज (2020-21 साठी ₹ 11,977 कोटी आणि 2021-22 साठी ₹ 13,782.36 कोटी) वित्त आयोगाने विहित केलेल्या कोणत्याही निकषांसाठी राज्याचे कर्ज मानले गेले नाही.					

2020-21 ते 2024-25 दरम्यान राज्याची वित्तीय स्थिती अस्थिर परंतु एकूणच विस्तारत असलेल्या वित्तीय असमतोलाचे प्रतिबिंब दर्शवते. एकूण वित्तीय तूट 2020-21 मधील ₹71,558 कोटींवरून 2021-22 आणि 2022-23 मध्ये तात्पुरता बदल झाल्यानंतर 2024-25 मध्ये ₹1,24,208.74 कोटी पर्यंत वाढली आहे. प्रामुख्याने निरंतर महसुली तूट आणि वाढत्या भांडवली खर्चांमुळे होती, तसेच अलिकडच्या वर्षांत निव्वळ कर्ज आणि अग्रिमांच्या वाढत्या घटकामुळे वित्तीय तूट होती. वित्तपुरवठ्याच्या बाजूने, बाजारातील कर्ज ही तूट भरून काढण्याचा प्रमुख स्रोत आहे, ज्यास भारत सरकारकडून

कर्ज, ठेवी आणि अग्रिमे, राखीव निधी आणि इतर दायित्वांची जोड दिली गेली. 2023-24 आणि 2024-25 मध्ये कर्ज आणि इतर वित्तपुरवठा साधनांवरील वाढते अवलंबित्व हे वाढते वित्तीय ताण आणि राज्याच्या वित्तपुरवठ्यात संसाधनांमधील वाढती तफावत दर्शवते.

1.5.2 लेखापरीक्षणोत्तर तूट निर्देशक

2024-25 या वित्तीय वर्षासाठी राज्याच्या वित्त लेख्यानुसार राज्याची महसुली तूट ₹ 29,994.76 कोटी होती. (0.66 स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या टक्के), वित्तीय तूट ₹ 1,24,208.74 कोटी (स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या 2.74 टक्के) होती, तर प्राथमिक तूट ₹ 70,753.63 कोटी (स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या 1.56 टक्के) होती.

तक्ता 1.30 मध्ये 2024-25 मध्ये राज्य शासनाद्वारे निधीमध्ये कमी योगदान/योगदान न देणे आणि चुकीचे वर्गीकरण/नोंदणी विचारात घेतल्यानंतर वास्तविक अधिशेष/तुटीचे मूल्यांकन केले आहे.

तक्ता 1.30: 2024-25 दरम्यान महसुली तूट आणि वित्तीय तुटीवर विशिष्ट व्यवहारांचा परिणाम

तपशील	महसुली तुटीवर परिणाम (उनोक्ती (+)/ अत्योक्ती (-) (₹ कोटीत)	वित्तीय तुटीवर परिणाम (उनोक्ती (+) (₹ कोटीत)	परिच्छेद संदर्भ
आर्थिक वर्षातील अर्थसंकल्पबाह्य वित्तीय व्यवहार उदा. राज्य सार्वजनिक क्षेत्रातील कंपन्या, एसपीव्ही आणि इतर समकक्ष साधने द्वारे कर्ज, एमएसआरडीसीद्वारे कर्ज जेथे मुददल आणि/किंवा व्याजाची भरणी राज्याच्या अर्थसंकल्पातून करायची आहे तेथे एकूण कर्ज ओळखण्याच्या पूर्णतेचा मुददा		(+)18440	3.1
महसूल आणि भांडवली खर्च यांच्यातील चुकीचे वर्गीकरण	(+)4,069.91		2.5.6
राखीव निधी आणि व्याज असलेल्या ठेवीवर व्याजाचे समायोजन न करणे	(+)762.49	(+)762.49	3.2.1
उपकर/शुल्क/अधिभार हस्तांतरित न करणे	(+)1,515.23	(+)1,515.23	3.2.3.1
एकूण	6347.63	20717.72	
स्रोत: वित्तीय लेखे 2024-25 आणि लेखापरीक्षणोत्तर विश्लेषण			

तक्ता 1.30 मध्ये दर्शविलेल्या व्यवहारांचा विचार केला तर वास्तविक महसूल तूट आणि वित्तीय तूट अनुक्रमे ₹ 36,342.29 कोटी (स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या 0.80 टक्के) आणि ₹ 1,44,926.46 कोटी (स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या 3.20 टक्के) होईल.

लेखापरीक्षणोत्तर - एकूण लोक ऋण

महाराष्ट्र राजकोषीय जबाबदारी आणि अर्थसंकल्पीय व्यवस्थापन अधिनियम - 2005 नुसार एकूण दायित्वे म्हणजे राज्याच्या एकत्रित निधी आणि राज्याच्या लोक लेख्यांतर्गत

असलेली दायित्वे. महाराष्ट्र राजकोषीय जबाबदारी आणि अर्थसंकल्पीय व्यवस्थापन नियम 2006 नुसार 'अर्थसंकल्पबाह्य कर्ज' म्हणजे अशी अर्थसंकल्पबाह्य जमा, जिची परतफेड व्याज आणि मुद्दलाच्या माध्यमातून करणे आवश्यक असते आणि ज्या दायित्वाचे स्वरूप आकस्मिक नसते. त्यांना शासनाच्या मालकीच्या किंवा नियंत्रित सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रम किंवा विभागीय व्यावसायिक उपक्रमांद्वारे वित्तपुरवठा केला जातो, जे शासनाच्या वतीने बाजारातून कर्ज घेऊन संसाधने वाढवतात. तथापि, शासनाने कर्जाची परतफेड करणे आणि/ किंवा कर्ज सेवा स्वतःच्या अर्थसंकल्पातून करणे आवश्यक असते.

अर्थसंकल्पात त्या जाहीर न करता अशी दायित्वे तयार करणे म्हणजे पारदर्शकता आणि पिढी-आंतर-पिढी समानता या दोन्ही मुद्द्यांबाबत प्रश्न उपस्थित करणे होय. अशी अतिरिक्त अर्थसंकल्पबाह्य कर्जे अर्थसंकल्प दस्तऐवजांमधील प्रकटीकरण विवरणात किंवा लेख्यांमध्ये घेतले जात नाही किंवा त्यांना वैधानिक मान्यता नसते.

लेखापरीक्षण विश्लेषणातून असे निदर्शनास आले आहे की महाराष्ट्र राज्य रस्ते विकास महामंडळाने राज्य शासनाच्या हमीवर गृहनिर्माण आणि शहरी विकास महामंडळ लिमिटेडकडून 2024-25 मध्ये ₹ 18,440 कोटी, 2023-24 मध्ये ₹ 7,700 कोटी आणि 2022-23 मध्ये ₹ 2,500 कोटी कर्ज घेतले होते. महाराष्ट्र शासनाच्या वित्त विभागाने जारी केलेल्या मंजूरीच्या अटीनुसार, संबंधित कर्ज करारा अंतर्गत मुद्दल, व्याज आणि इतर कोणत्याही शुल्काचा समावेश अंमलात आणलेल्या कर्ज चालू असताना दरवर्षी गृहनिर्माण आणि शहरी विकास महामंडळ मर्यादितच्या दायित्वाची परतफेड करण्यासाठी महाराष्ट्र शासनाद्वारे अर्थसंकल्पीय तरतुदी केल्या जातील. 31 मार्च 2025 पर्यंत, ₹28,325 कोटीचे अर्थसंकल्पबाह्य कर्ज थकीत होते, ज्याचा परिणाम तक्ता 1.31 मध्ये दर्शविल्याप्रमाणे राज्याच्या थकीत लोक ऋण आणि इतर दायित्वांवर झाला.

तक्ता 1.31: 31 मार्च 2024 पर्यंत थकीत लोक ऋण आणि इतर दायित्वांचे घटक

(₹ कोटीत)

थकीत लोक ऋण आणि इतर दायित्वे	31 मार्च 2025 पर्यंतची रक्कम
एकूण थकीत दायित्वे	859097
अर्थसंकल्पबाह्य थकीत कर्ज	28325
एकूण थकीत दायित्वे	887422
स्थूल राज्य उत्पन्न	4531518
स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या टक्केवारीनुसार एकूण थकीत दायित्वे	19.58

अशारीतीने, अर्थसंकल्पबाह्य कर्जाचा समावेश केल्यानंतर, 31 मार्च 2025 पर्यंत राज्याचे थकीत लोक ऋण आणि इतर दायित्व वित्त लेख्यात दर्शविलेल्या ₹ 8,59,097 कोटींच्या तुलनेत 31 मार्च 2025 पर्यंत ₹ 8,87,422 कोटी⁶ होते. अर्थसंकल्पीय कर्जाचा समावेश

⁶ वस्तु व सेवा कर नुकसानभरपाईच्या तुटीच्या बदल्यात 2020-21 आणि 2021-22 या कालावधीत केंद्र सरकारकडून लागोपाठ ₹ 11,977 कोटी आणि ₹13,782.36 कोटी वगळता जे राज्याला त्याच्या स्त्रोतांकडून भरायचे नाहीत

केल्यानंतर स्थूल राज्य उत्पन्नाची टक्केवारी म्हणून थकीत दायित्व 19.58 टक्के होते. अर्थसंकल्प दस्तऐवज आणि लेख्यांमध्ये अशा कर्जाचे प्रकटीकरण न करणे राज्याच्या प्रभावी वित्तीय दायित्वे कमी दर्शविते अधोरेखित करते आणि राज्याच्या कर्जाच्या स्थितीच्या व्यापक वैधानिक संनियंत्रणास मर्यादा घालते.

1.5.3 वित्तीय शिल्लक: तुटीची साध्यता आणि एकूण कर्जाचे लक्ष्य

महाराष्ट्र वित्तीय जबाबदारी व अर्थसंकल्पीय व्यवस्थापन नियम फेब्रुवारी 2006 मध्ये तयार करण्यात आले आणि त्यानंतर वेळोवेळी त्यात सुधारणा करण्यात आल्या. स्थूल राज्य उत्पन्नाशी वित्तीय तुटीचे प्रमाण तीन टक्क्यांपेक्षा कमी ठेवणे आणि 2011-12 नंतर महसूल अधिशेष राखणे ही राज्याची प्रमुख वित्तीय उद्दिष्टे होती. मात्र, त्यानंतरच्या वर्षांमध्ये आणखी सुधारणा करून, 2011- 12 नंतर महसूल अधिशेष' संदर्भातील कलम 2013-14 ते 2021-22 दरम्यान शिथिल करण्यात आले.

कोविड 19 महामारीमुळे राज्यातील संसाधनांवर विपरित परिणाम झाला आहे. हे लक्षात घेऊन, अतिरिक्त संसाधने उभारण्यासाठी, केंद्र सरकारने 2020-21 मध्ये स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या दोन टक्के, 2021-22 मध्ये स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या 1 टक्के आणि 2022-23 मध्ये स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या 0.5 टक्के अतिरिक्त कर्ज घेण्याची मर्यादा मंजूर केली होती. त्यानुसार, महाराष्ट्र राजकोषीय जबाबदारी आणि अर्थसंकल्पीय व्यवस्थापन अधिनियम, 2020 मधील सुधारणांनुसार, 2020- 21 आणि 2021-22 साठी वित्तीय तुटीचे लक्ष्य स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या चार टक्के होते आणि 2022-23 साठी ते स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या 3.5 टक्के होते. 2023-24 आणि 2024-25 या आर्थिक वर्षांसाठी वित्तीय तुटीचे लक्ष्य स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या तीन टक्के होते. महाराष्ट्र राजकोषीय जबाबदारी आणि अर्थसंकल्पीय व्यवस्थापन अधिनियम, 2020 ने महसूल प्राप्तीच्या गुणोत्तरानुसार व्याज देयकाचे कोणतेही लक्ष्य निश्चित केले नाही.

राज्य मध्यम-मुदतीच्या वित्तीय धोरणाचे देखील अनुसरण करते आणि त्यास आकस्मिक दायित्वे आणि अर्थसंकल्पबाह्य कर्ज जाहीर करणे आवश्यक आहे.

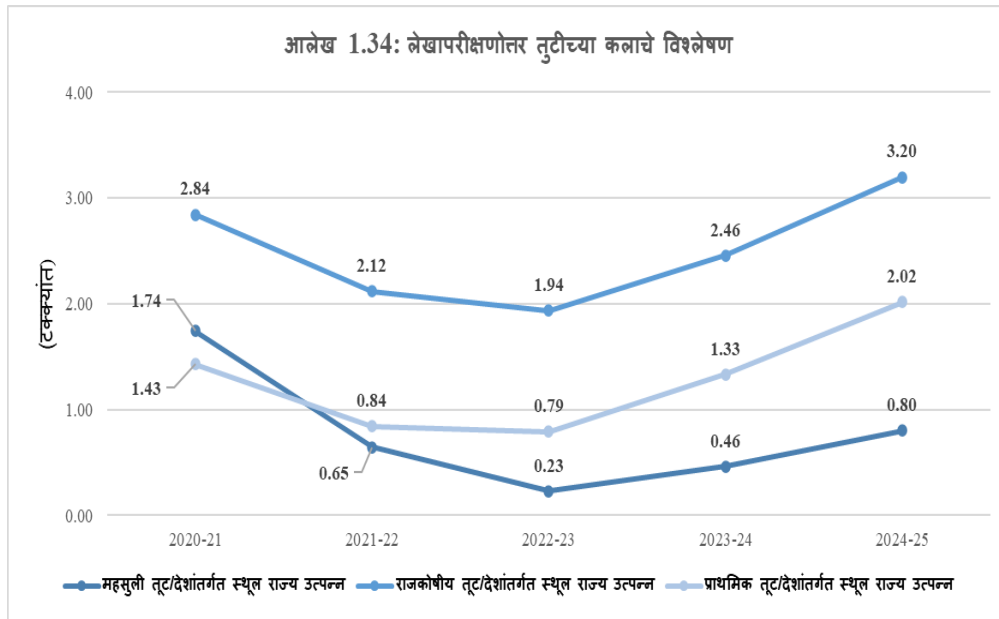
वित्तीय वर्ष 2015-16 ते 2024-25 साठी महाराष्ट्र वित्तीय जबाबदारी आणि अर्थसंकल्प व्यवस्थापन अधिनियमात विहित वित्तीय उद्दिष्टांच्या तुलनेत कामगिरी तक्ता 1.32 मध्ये तपशीलवार दर्शविली आहे.

तक्ता 1.32: राज्य राजकोषीय जबाबदारी आणि अर्थसंकल्पीय व्यवस्थापन अधिनियमातील तरतुदीचे अनुपालन

वित्तीय मापदंड	लक्ष्य	वित्त आयोग अहवालामध्ये निर्धारित केलेल्या उद्दिष्टांच्या तुलनेत कामगिरी									
		2015-16	2016-17	2017-18	2018-19	2019-20	2020-21	2021-22	2022-23	2023-24	2024-25
स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या टक्केवारीनुसार महसुली तूट (-) / अधिशेष (+)	लक्ष्य	महसुली अधिशेष									
	साध्य	(-0.27)	(-0.39)	0.09	0.47	(-0.64)	(-1.57)	(-0.53)	(-0.05)	(-0.34)	(-0.66)
स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या टक्केवारीनुसार वित्तीय तूट (-)	लक्ष्य	(-3.0)	(-3.0)	(-3.0)	(-3.0)	(-3.0)	(-4.00)	(-4.00)	(-3.50)	(-3.00)	(-3.00)
	साध्य	(-1.44)	(-1.76)	(-1.04)	(-0.91)	(-2.03)	(-2.72)	(-2.07)	(-1.92)	(-2.24)	(-2.74)
एकूण थकीत दायित्वांचे स्थूल राज्य उत्पन्नाशी गुणोत्तर (टक्केवारीत)	लक्ष्य	17.64	16.15	16.26	16.52	15.83	25 टक्क्यांच्या खाली				
	साध्य	17.87	18.01	18.38	17.27	18.06	20.54*	18.46*	17.42*	18.11*	18.96
महसुली जमेच्या टक्केवारीनुसार व्याज देयके	लक्ष्य [§]	13.10	13.71	12.80	12.66	12.01	12.10	11.50	12.50	11.36	11.17
	साध्य	13.93	13.94	13.58	12.19	11.85	13.72	12.05	10.28	10.60	11.09

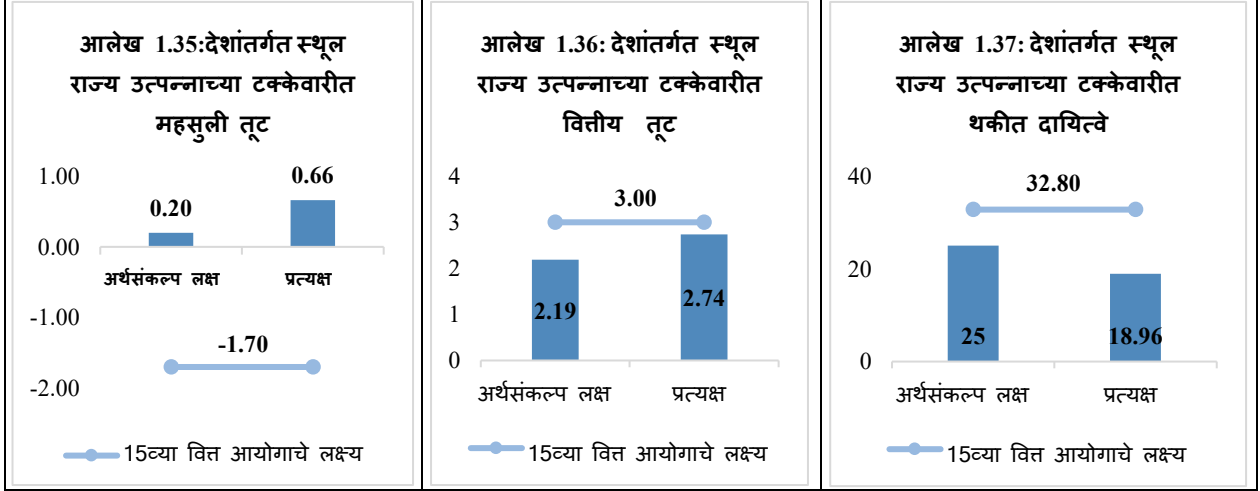
*वस्तु व सेवा कर भरपाईच्या तुटीच्या बदल्यात प्राप्त झालेले लागोपाठ कर्ज (2020-21 साठी ₹ 11,977 कोटी आणि 2021-22 साठी ₹ 13,782.36 कोटी) वगळल्यानंतर हे प्रमाण आहे, ज्याची परतफेड राज्याने त्याच्या स्रोतांकडून करायची नाही.
[§]संबंधित वर्षाच्या मध्यम-मुदतीच्या वित्तीय धोरण निवेदनात महाराष्ट्र शासनाने निर्धारित केलेली पुढे जाणारी लक्ष्ये आहेत
 स्रोत: मध्यम मुदतीचे वित्तीय धोरण विवरण आणि संबंधित वर्षासाठी वित्त लेखा

राज्याने वित्तीय तूट आणि कर्जाच्या उद्दिष्टांचे अनुपालन केले आहे, जे प्रभावी वित्तीय नियंत्रण दर्शविते. त्याच वेळी, सतत महसुली तूट महसुली खात्यातील संरचनात्मक असंतुलन अधोरेखित करते, ज्यात दीर्घकालीन कर्ज स्थिरता आणि कर्जाच्या "सुवर्ण नियम" चे अनुपालन करण्यावर परिणाम होतो. एकूणच, महसुली तूट कमी करण्याऐवजी प्रामुख्याने वित्तीय तूट नियंत्रणात ठेवून वित्तीय एकत्रीकरण साध्य करण्यात आले आहे.

(स्रोत: वित्त लेख)

15 व्या वित्त आयोगाने निश्चित केलेली आणि राज्य अर्थसंकल्पात प्रक्षेपित केलेली उद्दिष्टे यांच्याऐवजी 2024-25 मधील स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या संदर्भात प्रमुख वित्तीय एकत्रितेच्या संदर्भात केलेली कामगिरी आलेख 1.35, आलेख 1.36 आणि आलेख 1.37 मध्ये दर्शविले आहे.

(स्रोत: वित्त लेखा आणि अर्थसंकल्प दस्तऐवज)

2024-25 या वर्षात, शासनाला महसुली तूट-स्थूल राज्य उत्पन्न आणि वित्तीय तूट-स्थूल राज्य उत्पन्न गुणोत्तर 15^{व्या} वित्त आयोगाने निश्चित केलेल्या मर्यादेच्या आत आणि अर्थसंकल्पीय अंदाजपत्रकात अंदाजित केलेल्या मर्यादेच्या आत राखण्यात शासन अपयशी ठरले, परंतु एकूण थकीत कर्ज-स्थूल राज्य उत्पन्न गुणोत्तर महाराष्ट्र राजकोषीय जबाबदारी आणि अर्थसंकल्पीय व्यवस्थापन अधिनियम, 2005 नुसार निर्धारित मर्यादेतच राहिले.

महसुली तूट लक्ष्यापेक्षा जास्त झाली कारण प्रामुख्याने ₹20,993.06 कोटींची खर्च न केलेली शिल्लक आभासी वैयक्तिक ठेव खात्यांमध्ये (लोक लेखे) ठेवण्यात आली होती आणि 31 मार्च 2025 पर्यंत राज्याच्या एकत्रित निधीमध्ये परत हस्तांतरित केली गेली नव्हती; परिणामी, महसुली तूट आणि त्या प्रमाणात वित्तीय तूट वाढली.

1.5.4 ऋण शाश्वतता विश्लेषण

ऋण शाश्वतता म्हणजे सध्या आणि भविष्यात आपल्या ऋणाच्या दायित्वाची पूर्तता करण्याची राज्याची क्षमता. ऋण शाश्वतता निर्देशकांमधील तफावतीचे विश्लेषण तक्ता 1.33 मध्ये दर्शविले आहे.

तक्ता 1.33: ऋण शाश्वतता निर्देशकांमधील कल

(₹ कोटीत)

अनु. क्र.	ऋण शाश्वतता निर्देशक	वर्ष 1 (2020-21)	वर्ष 2 (2021-22)	वर्ष 3 (2022-23)	वर्ष 4 (2023-24)	वर्ष 5 (2024-25)
1	एकूण दायित्व किंवा एकूण ऋण*	506577.13	562295.97	622471.93	705130.10	809646.05
2	एकूण ऋणाचा वाढीचा दर (टक्के)	14.23	10.60	8.98	13.55	16.87
3	स्थूल राज्य उत्पन्न (नाममात्र भाषेत)	2610651	3143821	3641543	4055847	4531518
4	नाममात्र स्थूल राज्य उत्पन्न वाढ (टक्के)	(-1.74)	20.42	15.83	11.38	11.73
5	एकूण ऋण/स्थूल राज्य उत्पन्न (टक्के)	21.00	19.29	18.14	18.50	19.35
6	एकूण कर्जाची परतफेड (टक्के)	60.23	62.92	67.96	54.05	57.11
7	एकूण ऋणाच्या टक्केवारीनुसार उपलब्ध निव्वळ कर्ज	39.77	37.08	32.04	45.95	42.89
8	एकूण ऋणावरील व्याज देयके	36969.77	40158.04	41689.16	45651.91	53455.11
9	एकूण कर्जावरील ⁷ व्याजाचा प्रभावी दर (टक्के)	7.63	7.34	6.96	6.88	7.03
10	महसूल जमेसाठी व्याज देयक (टक्के)	13.72	12.05	10.28	10.60	11.09
11	महसुली तूट/अधिशेष	(-)41141.85	(-)16374.32	(-)1936.47	(-)13754.00	(-)29994.76
12	प्राथमिक महसूल शिल्लक ⁸	(-)4172.08	23783.72	39752.69	31897.91	23460.35
13	प्राथमिक शिल्लक ⁹	(-)34588.28	(-)24143.82	(-)25912.71	(-)44907.45	(-)70753.63
14	प्राथमिक शिल्लक / स्थूल राज्य उत्पन्न (टक्के)	(-)1.32	(-)0.77	(-)0.71	(-)1.11	(-)1.56
15	एकूण कर्जावरील व्याजाचा दर आणि	(-)6.43	(-)6.60	(-)6.36	(-)6.39	(-)7.03

⁷ एकूण कर्जावरील प्रभावी व्याज दराची गणना राखीव निधी, व्याज नसलेल्या ठेवी आणि भांडवली खर्चासाठी राज्याला 50 वर्षांचे व्याजमुक्त भांडवली सहाय्य यांचे समायोजन करून करण्यात आले आहे.

प्रभावी व्याज दर = व्याज देयके / मागील आणि चालू थकित कर्ज (टक्केवारीत)

⁸ पीआरबी: महसूल प्राप्ती वजा महसूल खर्च (व्याज देयकांची निव्वळ देयका), जेथे (-) पीबी म्हणजे प्राथमिक तूट आणि त्याउलट

⁹ पीबी: एकूण प्राप्ती (कर्जाची जाळ) वजा एकूण खर्च (व्याज देयकांची जाळ), जेथे (-) पीबी म्हणजे प्राथमिक तूट आणि त्याउलट.

अनु. क्र.	ऋण शाश्वतता निर्देशक	वर्ष 1 (2020-21)	वर्ष2 (2021-22)	वर्ष3 (2022-23)	वर्ष 4 (2023-24)	वर्ष5 (2024-25)
	प्रभावी व्याज दरातील ¹⁰ फरक					
16	तरलता व्यवस्थापन (रिजर्व बँकेकडे उपलब्ध असलेल्या आर्थिक समायोजन साधनांचा वापर) (प्रसंगांची संख्या)	31159.26	98.43	7129.25	166.85	0.00
17	कर्ज स्थिरीकरण (प्रमाण प्रसार ¹¹ + प्राथमिक शिल्लक)	(-)83139.70	51239.55	29332.64	(-)13177.96	(-)32372.59
18	डोमर मॉडेल					
ए	स्थूल राज्य उत्पन्न. (स्थिर स्वरूपात)	1852132	2058845	2255708	2435259	2612263
बी	वास्तविक वाढ (स्थिर स्वरूपात)	-9.50	11.16	9.56	7.96	7.27
सी	ग्राहक किंमत निर्देशांकावर आधारित महागाई (टक्के)	6.22	5.89	7.31	5.12	4.06
डी	प्रभावी व्याज दर	7.72	7.51	7.04	6.88	7.06
इ	वास्तविक प्रभावी व्याज दर (व्याजाचा प्रभावी दर- महागाई)	1.50	1.62	-0.27	1.76	3.00
एफ	विकास व्याज तफावत (वास्तविक वाढ - विस्तारिक प्रभावी व्याजदर)	-11.00	9.54	9.83	6.20	4.27
जी	प्राथमिक शिल्लक	(-)34588.28	(-)24143.82	(-)25912.71	(-)44907.45	(-)70753.63

स्त्रोत: संबंधित वर्षांचे वित्तीय लेखे

*एकूण कर्ज म्हणजे 6003-अंतर्गत कर्ज आणि 6004-केंद्र सरकारकडून कर्जे आणि अग्रिमे या शीर्षकांतर्गत थकीत शिल्लकांची बेरीज होय. 2020-21 आणि 2021-22 या वर्षांत महाराष्ट्र शासनाला वस्तु व सिवा कर भरपाईच्या बदल्यात अनुक्रमे ₹11,977 कोटी आणि ₹13,782.36 कोटीचे सलग कर्ज मिळाले, ज्याची परतफेड राज्याला त्याच्या स्त्रोतांकडून करायची नाही, म्हणून वगळले.

एकूण व्याजधारक कर्जावरील सरासरी व्याज दरात स्थिर वाढ आणि सकारात्मक प्राथमिक महसुली शिल्लक असूनही महसुली जमेच्या तुलनेत व्याज देयकांमध्ये सतत घट झाल्यामुळे राज्याच्या कर्जाच्या स्थितीवर विपरित परिणाम झाला.

¹⁰ व्याज प्राप्तीच्या प्रभावी दराद्वारे मोजल्या जाणाऱ्या गुंतवणूकीवरील परतावा (आरओआय).

आरओआय = व्याज पावत्या / कर्ज आणि आगाऊ वाटपाचे स्टॉक उघडण्याची आणि बंद करण्याची सरासरी * 100

¹¹ प्रमाण प्रसार = व्याज स्प्रेड X कर्ज (व्याजरहित दायित्वे वगळता)

अनुकूल विकास-व्याज फरक, जो 2023-24 पासून कमी होऊ लागला होता, तो वाढत्या प्राथमिक तुटीच्या परिणामाची भरपाई करण्यासाठी पुरेसा मोठा नव्हता, ज्यामुळे 2023-24 आणि 2024-25 दरम्यान कर्ज-स्थूल राज्य उत्पन्न गुणोत्तरात वाढ झाली. शिवाय, गेल्या दोन वर्षांत विकास-व्याज फरक खरोखरच कमी होत आहे, हे राज्याचे कर्ज वाढत आहे असे सूचित करते.

महामारीनंतरच्या वर्षांत (2021-22 आणि 2022-23) कर्जाच्या वाढीचे नाममात्र वाढीशी गुणोत्तराचे प्रमाण एकपेक्षा कमी राहिले होते, ते 2021-22 मधील 0.52 वरून 2024-25 मध्ये 1.44 पर्यंत वाढू लागले. हे सूचित करते की दायित्वांमधील वाढ नाममात्र स्थूल राज्य उत्पन्ना मधील वाढीपेक्षा जास्त आहे, ज्यामुळे 2022-23 आणि 2024-25 दरम्यान कर्ज-स्थूल राज्य उत्पन्न गुणोत्तरात वाढ झाली.

- 2023-24 पासून अनुकूल विकास-व्याज फरक, जो कमी होऊ लागला होता, तो वाढत्या प्राथमिक तुटीच्या परिणामाची भरपाई करण्यासाठी पुरेसा नव्हता, ज्यामुळे 2023-24 आणि 2024-25 दरम्यान कर्ज-स्थूल राज्य उत्पन्न गुणोत्तरात वाढ झाली. शिवाय, गेल्या दोन वर्षांत विकास-व्याज फरक खरोखरच कमी होत आहे, हे सूचित करते की राज्याचे कर्ज वाढत आहे.
- महामारीनंतरच्या वर्षांत (2021-22 आणि 2022-23) कर्जाच्या वाढीचे प्रमाण एकपेक्षा कमी राहिले होते, ते 2021-22 मधील 0.52 वरून 2024-25 मध्ये 1.44 पर्यंत वाढू लागले. हे सूचित करते की दायित्वांमधील वाढ नाममात्र स्थूल राज्य उत्पन्नमधील वाढीपेक्षा जास्त आहे, ज्यामुळे 2022- 23 आणि 2024-25 दरम्यान कर्ज-स्थूल राज्य उत्पन्न गुणोत्तरात वाढ झाली.

2020-21 ते 2024-25 दरम्यान राज्याची कर्जाची स्थिती व्यापकपणे शाश्वत राहिली. कर्ज-स्थूल राज्य उत्पन्न गुणोत्तर 2020-21 मधील 21.00 टक्क्यांवरून 2022-23 मध्ये 18.14 टक्के इतक्या नीचांकी पातळीवर घसरून 2024-25 मध्ये 19.35 टक्क्यांपर्यंत पोहोचले. अलीकडील वाढ असूनही, हे प्रमाण सातत्याने वित्तीय जबाबदारी आणि अर्थसंकल्प व्यवस्थापन अधिनियमाच्या 25 टक्क्यांच्या मर्यादेत राहिले आहे, हे दर्शविते की दायित्वांमधील वाढ राज्याच्या आर्थिक पायामध्ये विस्ताराशी मोठ्या प्रमाणात जुळली.

एकूण कर्जाचा मोठा हिस्सा (54 ते 68 टक्के) परतफेडीचा होता, परिणामी तुलनेने निव्वळ कर्ज (32 ते 46 टक्के) कमी होते आणि त्याद्वारे नवीन विकासात्मक खर्चासाठी वित्तीय कक्षा मर्यादित होते.

व्याज देयके, जरी एकूणच वाढत असली तरी, 2020-21 मधील 13.72 टक्क्यांवरून 2022-23 ते 2024-25 या कालावधीत सुमारे 10-11 टक्क्यांपर्यंत घसरली, तरीही, 15^{व्या} वित्त आयोगाच्या 15 टक्क्यांच्या लक्ष्याच्या आत राहिले.

प्राथमिक शिल्लक एक संमिश्र चित्र सादर करते. राज्याने 2021-22 पासून सकारात्मक प्राथमिक महसूल शिल्लक नोंदवली आहे, जी हे दर्शविते की महसुली जमा व्याजविरहित खर्च पूर्ण करण्यासाठी पुरेशी होती तरी एकूण प्राथमिक शिल्लक संपूर्ण कालावधीत तूट स्वरूपात राहिली, जी 2024- 25 मध्ये स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या 1.56 टक्क्यांपर्यंत

वाढली. हे भांडवली खर्चासाठी आणि व्याजविरहित खर्चाचा काही भाग वित्तपुरवठा करण्यासाठी कर्जावर अवलंबून राहण्याचे सूचित करते.

2020-21, 2023-24 आणि 2024-25 यासह पाचपैकी तीन वर्षात कर्ज स्थिरीकरण मोजमाप (प्रमाण प्रसार अधिक प्राथमिक शिल्लक) नकारात्मक होते, जे कर्ज स्थिरतेवरील दबाव दर्शवते. अलीकडच्या काही वर्षातील नकारात्मक कर्ज स्थिरीकरणामुळे प्राथमिक तूट, महसुली तूट आणि स्वतःच्या महसुली वाढीला बळकटी देऊन वित्तीय एकत्रीकरणाची गरज अधोरेखित झाली.

शिवाय, थकीत लोक ऋणाच्या परिपक्वता रूपरेषेवरून असे निदर्शनास येते की एकूण थकीत लोक ऋणांपैकी 51.97 टक्के (₹ 3,23,179.82 कोटी) ज्यासाठी परिपक्वता तपशील उपलब्ध आहेत (₹ 6,21,880.97 कोटी) पुढील सात वर्षात परतफेड करण्यायोग्य आहेत, ज्यामुळे त्या कालावधीत शासकीय अर्थसंकल्पावर ताण येऊ शकतो. एकूणच, राज्याचे कर्ज वित्तीय जबाबदारी आणि अर्थसंकल्प व्यवस्थापन मापदंडाच्या मर्यादेत राहिले आहे आणि व्याजाचा भार सांभाळता येत आहे, तरी अर्थसंकल्पबाह्य कर्ज, वाढती प्राथमिक आणि महसुली तूट आणि प्रतिकूल कर्ज स्थिरीकरणाचे संकेत यामुळे उद्भवणारे दबाव मध्यम मुदतीच्या कर्जाचे स्थैर्य सुनिश्चित करण्यासाठी बारकाईने निरीक्षण करण्याचे समर्थन करतात.

1.5.5 हमीची स्थिती- आकस्मिक दायित्वे

कर्जदाराने चुकारपणा केल्यास हमी ही एकत्रित निधीवरील आकस्मिक दायित्व आहे. वैधानिक महामंडळे, मंडळे, स्थानिक संस्था आणि सहकारी संस्था यांसारख्या संस्थांनी घेतलेल्या कर्जासाठी राज्य हमी देते. राजकोषीय जबाबदारी आणि अर्थसंकल्पीय व्यवस्थापन अधिनियम, 2005 नुसार, थकीत हमी मागील वर्षाच्या महसूल जमेच्या 80 टक्क्यांपेक्षा जास्त नसावी. मात्र, महाराष्ट्र शासनाने अद्याप कोणतीही मर्यादा निश्चित केलेली नाही. गेल्या पाच वर्षातील एकूण जमेवर हमी तपशील तक्ता 1.34 मध्ये दर्शविला आहे.

तक्ता 1.34: राज्य शासनाने दिलेली हमी

हमी	2020-21	2021-22	2022-23	2023-24	2024-25
हमीच्या थकीत रकमेवर लागू असलेली मर्यादा (म्हणजे मागील वर्षाच्या महसुली जमेच्या 80 टक्के)	226551.66	215574.33	266649.26	324542.34	344477.16
वर्षाच्या प्रारंभी असलेली हमीची थकबाकी रक्कम [@]	41179.07	41579.94	51263.35	63520.23	79487.08
वर्षाच्या अखेरीस असलेली हमीची थकबाकी रक्कम	41775.48	51263.35	49632.84	85896.94	129458.45

[@] चुकीच्या वर्गीकरणाच्या दुरुस्तीमुळे (वित्त विभागाकडून प्राप्त झालेल्या निवेदनानुसार) मागील वर्षांपेक्षा फरक आहे

स्रोत: संबंधित वर्षाचे वित्तीय लेखे

31 मार्च 2025 पर्यंत ₹ 1,29,458.45 कोटींची थकीत हमी ही ऊर्जा (₹ 51,905.59 कोटी); सहकारी संस्था (₹ 3,554.12 कोटी); राज्य वित्त कंपनी/महामंडळे (₹ 838.74 कोटी); रस्ते आणि वाहतूक (₹ 73,160 कोटी) यासंदर्भात होती.

1.5.6 वित्तीय स्थिरतेचे मार्ग

महसूल वाढवून आणि खर्चाचे सुसूत्रीकरण करून तूट सुधारता येते. यामध्ये कर अनुपालन सक्षम करणे, कर कक्षा विस्तारणे, वापरकर्ता शुल्कात सुधारणा करणे आणि निष्क्रिय शासकीय मालमतांचे मुद्रीकरण करणे समाविष्ट आहे. खर्चाच्या बाजूने, अनुदानाचे चांगले लक्ष्यीकरण, वेतन आणि निवृत्तीवेतन वाढीवर नियंत्रण ठेवणे आणि खर्चाचे योग्य वर्गीकरण सुनिश्चित करणे हे प्रमुख घटक आहेत. उत्पादक भांडवली गुंतवणुकीला प्राधान्य देणे आणि पारदर्शक आणि कार्यक्षम कर्जाद्वारे कर्ज व्यवस्थापन सुधारणा यामुळे वित्तीय दबाव आणखी कमी होऊ शकतो. या उपायांमुळे एकत्रितपणे वित्तीय कक्षा रुंदावतात आणि शाश्वत पद्धतीने महसूल, वित्तीय आणि प्राथमिक तूट कमी करण्यात मदत होते. पुढील परिच्छेदांमध्ये याची चर्चा केली गेली आहे.

1.5.6.1 राज्याच्या महसुलात सुधारणा

अप्रयुक्त महसूल क्षमता, ज्याचा प्रभावीपणे वापर केल्यास, वित्तीय कक्षेत लक्षणीय वाढ होऊ शकते आणि कर्जावरील अवलंबित्व कमी होऊ शकते. निर्धारणातील अकार्यक्षमता, कमी मूल्यांकन आणि राज्य वस्तू व सेवा कर, मुद्रांक शुल्क आणि उत्पादन शुल्क यासारख्या प्रमुख कर प्रवाहांच्या मर्यादित अंमलबजावणी यंत्रणेमुळे महसूल वाढ कमी होईल. कमी कर आकारणी, कमी वापरकर्ता शुल्क, कमी खर्च वसुली आणि सार्वजनिक मालमत्ता आणि गुंतवणूकीवरील कमी परतावा देखील वित्तीय कक्षेत अडथळा आणतात. प्रलंबित थकबाकीची वेळेवर वसुली (कर आणि करेतर) हे वित्तीय कक्षा विस्तारण्याच्या दिशेने आणखी एक पाऊल आहे.

ए. महसुलाची थकबाकी

31 मार्च 2025 पर्यंत, मुख्य महसूल शीर्षाची शीर्षकाची महसुली थकबाकी ₹ 17,170 कोटी होती, त्यापैकी ₹ 4,278.48 कोटी पाच वर्षांहून अधिक काळ थकीत होती, जी तक्ता 1.35 मध्ये दर्शविली आहे.

तक्ता 1.35: महसुलाची थकबाकी

(₹ कोटीत)

अनु. क्र.	महसूलाचे शीर्ष	31 मार्च 2025 पर्यंत थकीत रक्कम	31 मार्च 2025 रोजी 5 वर्षांहून अधिक कालावधी असलेली थकबाकी
1	राज्य वस्तू व सेवा कर	10549.70	78.98
2	महाराष्ट्र मूल्यवर्धित कर	117001.80	76938.90
3	राज्य उत्पादन शुल्क	872.38	705.83
4	मुद्रांक शुल्क	1515.02	8139.48

अनु. क्र.	महसूलाचे शीर्ष	31 मार्च 2025 पर्यंत थकीत रक्कम	31 मार्च 2025 रोजी 5 वर्षांहून अधिक कालावधी असलेली थकबाकी
1	राज्य वस्तू व सेवा कर	10549.70	78.98
5	विक्री, व्यापार इ. वरील कर.	107.32	18.13
6	जंगल आणि वन्यजीव	23.48	33.38
एकूण		130069.70	85914.70
स्त्रोत: सहआयुक्त विक्री कर/मुख्यालय 3 यांच्याकडून प्राप्त माहिती			

बी. निर्धारण प्रलंबितता

वर्षाच्या सुरुवातीस प्रलंबित प्रकरणांची संख्या, निर्धारणासाठी अपेक्षित असलेली प्रकरणे, वर्षभरात निकाली काढण्यात आलेली प्रकरणे आणि वर्षाच्या शेवटी अंतिम करण्यासाठी प्रलंबित असलेल्या प्रकरणांची संख्या, उत्पाद शुल्क विभाग आणि कर विभागाने विक्री कर/मूल्यवर्धित कर संदर्भात सादर केल्यानुसार तक्ता 1.36 मध्ये दर्शविली आहे.

तक्ता 1.36: निर्धारण प्रलंबितता

(₹ कोटीत)

महसूलाचे शीर्ष	प्रारंभीची शिल्लक (01 एप्रिल 2024)	2024-25 मध्ये निर्धारणासाठी अपेक्षित नवीन प्रकरणे	निर्धारणासाठी एकूण अपेक्षित प्रकरणे	2024-25 मध्ये निकाली काढण्यात आलेली प्रकरणे	अंतिम शिल्लक (31 मार्च 2025)	प्रकरणे निकाली काढण्याची टक्केवारी
1	2	3	4	5	6	7
महाराष्ट्र मूल्यवर्धित कर	4747	-	4747	-	4747	0.00
मुद्रांक शुल्क	9116	769	9885	2448	7437	24.76
राज्य उत्पादन शुल्क	133	5	138	1	137	0.72
संलग्न अधिनियम	1118	-	1118	-	1118	0.00
स्त्रोत: सहआयुक्त विक्री कर/ मुख्यालय 3 कडून प्राप्त माहिती						

सी. विभागाद्वारे शोधलेल्या कर चुकवेगिरी, परतावा प्रकरणे इ. तपशील

कर चुकवेगिरीची प्रकरणे, अंतिम केलेली प्रकरणे आणि अतिरिक्त कर भरण्याच्या मागण्या ही राज्य शासनाच्या महसूल संकलनाच्या प्रयत्नांचे महत्वाचे संकेत आहेत. वर्ष 2024-25 दरम्यान, संबंधित विभागांनी नोंदवल्याप्रमाणे उत्पादन शुल्क आणि कर आकारणीद्वारे शोधलेल्या कर चुकवेगिरीच्या प्रकरणांचा तपशील, अंतिम केलेली प्रकरणे आणि अतिरिक्त कराची मागणी तक्ता 1.37 मध्ये दर्शविले आहे.

तक्ता 1.37: निदर्शनास आलेली कर चुकवेगिरीची प्रकरणे

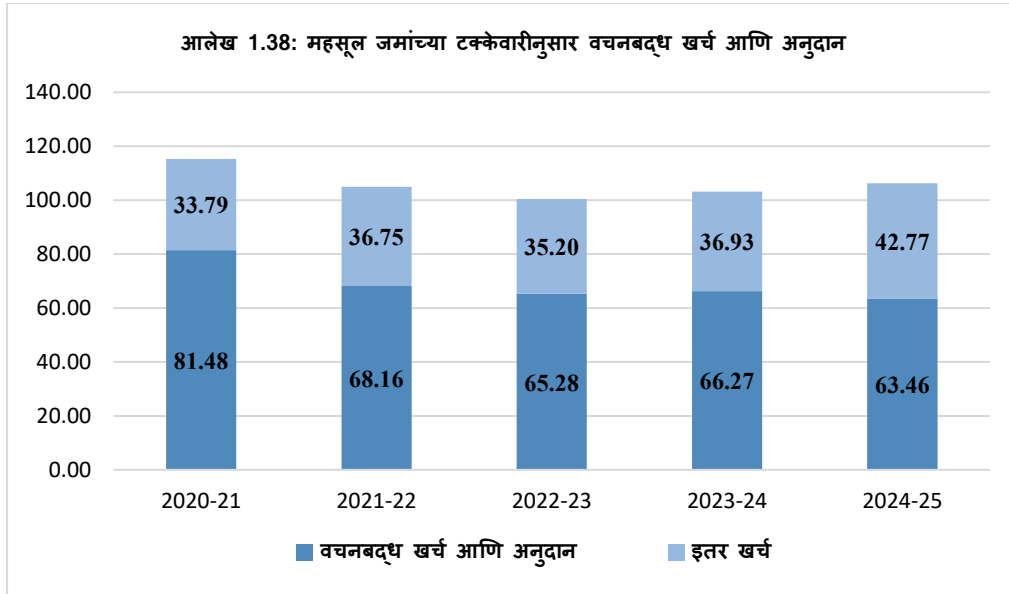
अनु. क्र.	महसुलाचे शीर्ष	31 मार्च 2024 रोजी प्रलंबित प्रकरणे	2024-25 मध्ये निदर्शनास आलेली प्रकरणे	एकूण	निर्धारण/तपासणी पूर्ण झालेल्या प्रकरणांची संख्या आणि दंडासह केलेली अतिरिक्त मागणी		31 मार्च 2025 पर्यंत अंतिम करण्यासाठी प्रलंबित प्रकरणांची संख्या
					प्रकरणांची संख्या	रक्कम (₹ कोटीत)	
1	वस्तू आणि सेवा कर	46	596	642	483	8167.79	159
2	विक्री, व्यापारावरील कर/मूल्यवर्धित कर	180	402	582	408	120.09	174
3	मुद्रांक शुल्क आणि नोंदणी शुल्क	11424	10675	22099	10823	62.48	11276
4	राज्य उत्पादन शुल्क	निरंक					

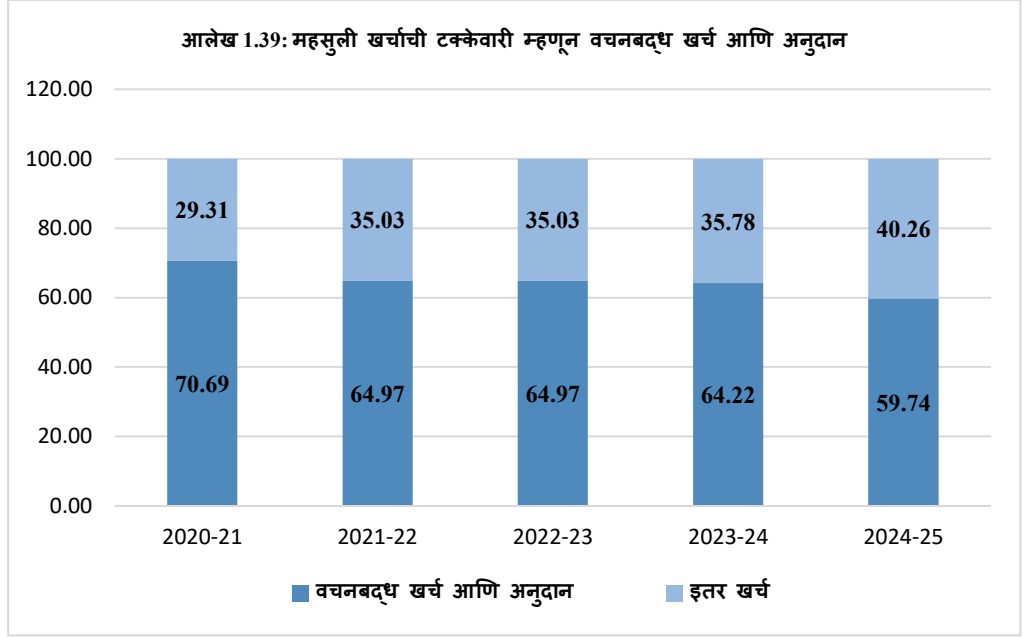
स्त्रोत: सहआयुक्त विक्री कर / मुख्यालय 3 कडून प्राप्त झालेली माहिती

1.5.6.2 खर्चाबाबतच्या समस्या

ए. वचनबद्ध खर्च आणि अर्थसहाय्यामुळे वित्तीय ताण

आलेख 1.38 आणि आलेख 1.39 मध्ये वित्तीय वर्ष 2020-21 ते 2024-25 मधील अनुक्रमे महसुली जमा आणि महसुली खर्चाची टक्केवारी म्हणून वचनबद्ध खर्च आणि अर्थसहाय्य एकत्रितपणे दर्शविले आहे.

2024-25 मध्ये, राज्याचा ₹ 2,49,696.74 कोटीचा खर्च होता, ज्यामध्ये वेतन (₹ 1,37,979.17 कोटी), निवृत्तीवेतन (₹ 58,262.46 कोटी) आणि व्याज देयके (₹ 53,455.11 कोटी) यांचा समावेश होता, जो महसुली जमेच्या 51.81 टक्के होता. याव्यतिरिक्त, अनुदानाची रक्कम ₹ 56,089.18 कोटी होती, ज्यामुळे एकूण अचल खर्च ₹ 3,05,785.92 कोटी झाला, जो राज्याच्या महसुली जमेच्या सुमारे 63.45 टक्के होता. अशा खर्चाचे वरचढ व ताठर स्वरूप वित्तीय कक्षेत लक्षणीय घट आणते, ज्यामुळे भांडवली गुंतवणूक आणि विकासात्मक प्राधान्यांसाठी संसाधनांचे वाटप करण्याची राज्याची क्षमता मर्यादित होते. या संरचनात्मक असंतुलनामुळे कायम महसुली आणि प्राथमिक तुटीचा धोका वाढतो, दीर्घकालीन वित्तीय स्थिरतेला मर्यादा येतात आणि उदयोन्मुख सामाजिक-आर्थिक आव्हानांना प्रतिसाद देण्याची शासनाची क्षमता कमी होते. अर्थसहाय्याचे सुसूत्रीकरण, सुधारित लक्ष्यीकरण आणि वेतन आणि निवृत्तीवेतन वचनबद्धतेचे योग्य व्यवस्थापन याद्वारे खर्च सुधारणेची तातडीची गरज आहे, जेणेकरून वित्तीय लवचिकता वाढेल आणि शाश्वत वित्तीय मार्ग सुनिश्चित होईल.

बी. अपूर्ण प्रकल्पांमध्ये गुंतवलेले भांडवल

अपूर्ण भांडवली प्रकल्पांमध्ये गुंतवलेल्या भांडवलाचे मूल्यांकन देखील भांडवली खर्चाची गुणवत्ता दर्शविते. अपूर्ण प्रकल्प/कामांमध्ये निधी अडकल्यामुळे खर्चाच्या गुणवत्तेवर नकारात्मक परिणाम होतो आणि दीर्घ कालावधीसाठी प्रकल्पांच्या इच्छित लाभांपासून राज्य वंचित राहते. तसेच या प्रकल्पांच्या अंमलबजावणीसाठी संबंधित वर्षांमध्ये घेतलेल्या कर्जांमुळे कर्ज आणि व्याज दायित्वे परतफेड करताना अतिरिक्त भार पडणार आहे. अपूर्ण प्रकल्पांचा तपशील तक्ता 1.38 मध्ये दर्शविला आहे (वर्ष 2024- 25 च्या वित्त लेख्यांच्या परिशिष्ट-IX साठी राज्य शासनाने दिलेल्या माहितीवर आधारित).

तक्ता 1.38: अपूर्ण प्रकल्पांमध्ये गुंतलेले भांडवल

(₹ कोटीत)

अपूर्ण प्रकल्पांचे वयोक्रम खालीलप्रमाणे				अपूर्ण प्रकल्पांची विभाग-निहाय रूपरेषा		
31 मार्च 2025				31 मार्च 2025 पर्यंत		
वर्ष	अपूर्ण प्रकल्पांची संख्या	अंदाजित खर्च	झालेला खर्च	विभाग	अपूर्ण प्रकल्पांची संख्या	झालेला खर्च
1995 पूर्वी	1	46.00	871.18	जल संपदा	7	3412.18
1995-2000	5	505.67	2535.73	सार्वजनिक कामे	2	78.97
2000-2005	1	सादर केला नाही	5.27			
2005-2010	0		0.0			
2010-2024	2	115.43	78.97			
एकूण	9		3491.15		9	3491.15

स्त्रोत: 2024-25 चे वित्तीय लेखे

वर्ष 2024-25 च्या वित्त लेख्यात परिशिष्ट-IX (शासनाची वचनबद्धता - अपूर्ण भांडवली कामांची शासकीय यादी) मधील अपूर्ण माहितीमुळे (राज्य शासनाने सादर केलेली), लेखापरीक्षणात 31 मार्च 2025 पर्यंत वास्तविक प्रगतीशील खर्च, कामाची प्रत्यक्ष प्रगती, प्रलंबित देयकाची स्थिती (भविष्यातील दायित्व) आणि सुधारित खर्च, काही असेल तर निश्चित करणे शक्य झाले नाही.

एकंदरीत, अनेक दशकांपासून प्रलंबित असलेल्या प्रकल्पांची निरंतरता, तसेच वाढता खर्च आणि एकाच विभागात त्यांचे केंद्रीकरण, प्रकल्प नियोजन, नियतकालिक पुनरावलोकन आणि वेळेवर निर्णय घेण्यातील त्रुटींकडे लक्ष वेधते, ज्यात प्रकल्पांनी पूर्णत्वाकरिता गती देण्यासाठी किंवा यापुढे व्यवहार्य नसलेले प्रकल्प बंद करण्यासाठी मर्यादित यंत्रणेचा समावेश आहे.

सी. न फेडलेले वित्तीय कक्षेतील दायित्व

न फेडलेले /विलंबित दायित्वांकडे वेळेवर लक्ष दिले नाही तर भविष्यातील विकासात्मक आणि पायाभूत सुविधांवरील खर्चासाठी उपलब्ध वित्तीय कक्ष कमी होईल. पारदर्शकता आणि विश्वासाहतेचा अभाव निर्माण करण्याव्यतिरिक्त, यामुळे शाश्वत पद्धतीने संसाधने वाढवण्याची राज्याची क्षमता कमी होते, ज्यामुळे एकूण वित्तीय मजबूतीकरण आणि दीर्घकालीन शाश्वततेवर परिणाम होतो.

लेखापरीक्षणात असे निदर्शनास आले आहे की राज्य शासनाने गेल्या काही वर्षांत अनेक दायित्वे फेडलेली नाहीत, ज्यांचा वित्तीय शाश्वततेवर महत्वपूर्ण परिणाम होतो.

यामध्ये समाविष्ट आहे:

- न फेडलेले एकूण ₹ 762.49 कोटी व्याज दायित्व
- ₹ 18.440 कोटींच्या एकूण कर्जात अर्थसंकल्पबाह्य कर्ज आणि इतर दायित्वे समाविष्ट नाहीत.

- राष्ट्रीय निवृत्तीवेतन प्रणालीत राज्य शासनाच्या योगदानाचे ₹ 3,277.58 कोटी कमी प्रदान करणे/ प्रदान न करणे.
- प्रलंबित परतफेड प्रकरणे ₹ 4,703.94 कोटी होती. या न प्रदान केलेल्या दायित्वांचे एकत्रित मूल्य ₹ 27,184 कोटी होते, जे 2024-25 च्या देशांतर्गत स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या 0.60 टक्के आणि वित्तीय तुटीच्या 21.89 टक्के इतके समतुल्य आहे.

लेखापरीक्षणाने शिफारस केली आहे की राज्य शासनाने सर्व न फेडलेली दायित्वे पारदर्शकतेने जाहीर करावी आणि त्यांची पूर्तता करावी आणि भविष्यातील वित्तीय ताण टाळण्यासाठी ही दायित्वे वेळेवर फेडण्याची तरतूद करावी.

1.6 निष्कर्ष

- राज्याची वित्तव्यवस्था महसुली जमांमध्ये स्थिर वाढ दर्शवित आहे, जी 2020-21 मधील ₹ 2,69,467.91 कोटी वरून 2024-25 मध्ये ₹ 4,81,906.43 कोटी इतकी वाढली असून, महसूल जमा-सकल स्थूल राज्य उत्पन्न गुणोत्तर सुमारे 10-11 टक्के स्थिर राहिले आहे. कर महसूल हा उत्पन्नाचा मुख्य स्रोत राहिला, तर भारत सरकारकडून मिळणाऱ्या सहाय्यक अनुदानात घट दिसून आली. 2023-24 मध्ये स्वतःचा कर महसूल प्लावकता तीव्रतेने कमी झाली परंतु 2024-25 मध्ये ती 1.203 पर्यंत सुधारली, जे दर्शविते की महसूल मोठ्या प्रमाणात आर्थिक वाढीशी सुसंगत आहे.
- खर्चाच्या बाजूने, 2020-21 मधील एकूण खर्च ₹ 3,42,638.31 कोटींवरून वाढून 2024-25 मध्ये ₹ 6,06,809.56 कोटी इतका झाला आहे ज्यात महसुली खर्च हा सातत्याने खर्चाच्या रूपरेषेत वर्चस्व दर्शवितो. कल्याणकारी योजनांसाठी वाढीव तरतूद, विशेषतः सामाजिक सेवांतर्गत, ज्यात महिला कल्याण योजनांवरील खर्चात झपाट्याने वाढ झाली, यामुळे महसुली खर्चात वाढ झाली, तर भांडवली खर्च जरी एकूणच वाढत असला तरी तो एकूण खर्चाच्या केवळ 14 टक्के होता. 2024-25 मधील ₹ 2,49,696.74 कोटींचा वचनबद्ध खर्च महसुली खर्चाचा (48.78 टक्के) मोठा हिस्सा असल्याचे दर्शवितो, ज्यामुळे वित्तीय परिवर्तनशीलतेवर मर्यादा आल्या.
- 2024-25 मध्ये, राज्याने ₹ 29,994.76 कोटी (देशांतर्गत स्थूल राज्य उत्पन्न 0.66 टक्के), वित्तीय तूट ₹ 1,24,208.74 कोटी (देशांतर्गत स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या 2.74 टक्के) आणि ₹ 70,753.63 कोटी (देशांतर्गत स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या 1.56 टक्के) ची प्राथमिक तूट नोंदवली. लोक लेख्यांतर्गत आभासी वैयक्तिक ठेव खात्यांमध्ये खर्च न केलेली लक्षणीय शिल्लक कायम राहिल्यामुळे महसूल आणि वित्तीय तूट वाढली यामुळे अंशतः वित्तीय तूट राजकोषीय जबाबदारी आणि अर्थसंकल्पीय व्यवस्थापन कमाल मर्यादेत राहिली असताना, राज्याने वर्षभरात महसुली तूट, राजकोषीय जबाबदारी आणि अर्थसंकल्पीय

व्यवस्थापन लक्ष्यापेक्षा जास्त ठेवणे सुरुच ठेवले. राज्याने सकारात्मक प्राथमिक महसूल शिल्लक साध्य केली असताना, एकूण प्राथमिक शिल्लक तूट स्वरूपात राहिली, जी व्याजेतर खर्च आणि भांडवली खर्चाचा काही भाग वित्तपुरवठा करण्यासाठी कर्जावर अवलंबून असल्याचे दर्शवते. महसूल आणि प्राथमिक तूट यांचे सातत्य मर्यादित वित्तीय कक्षा आणि चालू खर्चासाठी कर्जावरील वाढते अवलंबित्व दर्शवते.

- राज्याची एकूण दायित्वे 2020-21 मधील ₹ 5,36,199.46 कोटींवरून वाढून 2024-25 मध्ये ₹ 8,59,097.13 कोटी इतकी झाली. ₹ 28,325 कोटी अर्थसंकल्पबाह्य कर्जाचा समावेश केल्यानंतर, 31 मार्च 2025 पर्यंत थकीत लोक ऋण आणि इतर देणी ₹ 8,87,422 कोटी होती, जी देशांतर्गत स्थूल राज्य उत्पन्नाच्या 19.58 टक्के इतकी होती. जरी हे प्रमाण राजकोषीय जबाबदारी आणि अर्थसंकल्पीय व्यवस्थापनेच्या 25 टक्क्यांच्या मर्यादेत राहिले असले तरी, पारदर्शकता आणि कायदेशीर मंजूरीचा अभाव असलेल्या अर्थसंकल्पबाह्य कर्जावरील वाढत्या अवलंबित्वामुळे खऱ्या वित्तीय स्थितीची उनोक्ती झाली. लोक ऋणांच्या मुदतपूर्ती रूपरेषेवरून असे दिसून येते की, थकीत कर्जाच्या 52 टक्के रक्कम पुढील सात वर्षांत फेडणे आवश्यक आहे.
- ऋण शाश्वतता निर्देशक संमिश्र चित्र सादर करतात. ऋण-देशांतर्गत स्थूल राज्य उत्पन्न गुणोत्तर विहित मर्यादेत राहिले आणि व्याजाचा भार महसूल जमेच्या सुमारे 10-11 टक्के होता, परंतु पूर्वीच्या ऋणांच्या परतफेडीत एकूण ऋणाचा मोठा वाटा होता (54 ते 68 टक्के), ज्यामुळे विकासात्मक खर्चासाठी निव्वळ ऋणाची उपलब्धता मर्यादित झाली. 2019-20 पासून प्राथमिक तूट कायम राहणे आणि 2024-25 सह गेल्या पाच वर्षांपैकी तीन वर्षांतील नकारात्मक ऋण स्थिरीकरण मोजमाप हे सूचित करतात की केवळ आर्थिक विकास मध्यम मुदतीत कर्ज स्थिर करण्यासाठी पुरेसा असू शकत नाही.

1.7 चांगला प्रघात

- राज्याच्या एकूण महसूल जमेपैकी 75 टक्के स्व-कर जमा आहे, जो एक मजबूत आणि स्थिर महसूल पाया दर्शवितो आणि केंद्रीय हस्तांतरणावरील कमी अवलंबित्व दर्शवतो

1.8 शिफारशी

- वित्तीय जबाबदारी आणि अर्थसंकल्पीय व्यवस्थापन अधिनियमाच्या उद्दिष्टांच्या अनुषंगाने महसुली तूट दूर करण्याच्या उद्देशाने राज्याने मध्यम-मुदतीच्या वित्तीय एकत्रीकरणाचा मार्ग स्वीकारला पाहिजे. यासाठी महसुली खर्चाचे सुसूत्रीकरण, विशेषतः योजना-आधारित आणि अनुदानावरील खर्चाचे सुसूत्रीकरण, कल्याणकारी योजनांचे सुधारित लक्ष्यीकरण आणि तुटीतील कृत्रिम महागाई टाळण्यासाठी आभासी वैयक्तिक ठेव खात्यात जमा केलेली शिल्लक वेळेवर बंद

करणे आवश्यक आहे. कर आधाराचा विस्तार करून महसूल वाढविणे, अनुपालनात सुधारणा करणे आणि वापरकर्ता शुल्काचे नियतकालिक पुनरावलोकन आणि थकबाकी वसुलीद्वारे करेतर महसूल ओघ मजबूत करणे.

- ii. अर्थसंकल्पबाह्य कर्जे न्यूनतम केली पाहिजेत आणि जेथे अपरिहार्य असेल तेथे अर्थसंकल्प दस्तऐवजांमध्ये पूर्णपणे उघड केले पाहिजे आणि कायदेशीर मंजूरीच्या अधीन ठेवले पाहिजे. राज्याच्या वित्तीय स्थितीचे खरे आणि पारदर्शक चित्र सादर करण्यासाठी या कर्जाचा वित्तीय निर्देशक आणि कर्ज शाश्वतता विश्लेषणात स्पष्टपणे समावेश केला पाहिजे.
- iii. राज्याने मध्यम मुदतीत प्राथमिक अधिशेष मिळवण्याचे आणि राखण्याचे उद्दिष्ट ठेवले पाहिजे जेणेकरून भविष्यात कर्जावर जास्त अवलंबून न राहता कर्ज स्थिर करता येईल.